

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Χασανδρινός Βασίλειος

"Οι αντιλήψεις για τον θάνατο
κατά τη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο
μέσα από τους παπύρους και άλλους φορείς γραφής:
η περίπτωση των ιδιωτικών επιστολών"

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΘΗΝΑ 2024

Χασανδρινός Βασίλειος

**"Οι αντιλήψεις για τον θάνατο
κατά τη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο
μέσα από τους παπύρους και άλλους φορείς γραφής:
η περίπτωση των ιδιωτικών επιστολών"**

ΑΜ:7560162200027

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Επόπτρια: Αναπληρώτρια καθηγήτρια **Μαριάννα Θωμά**

Τριμελής επιτροπή:

Καθηγητής Αμφιλόχιος Παπαθωμάς

Αναπληρώτρια καθηγήτρια Μαριάννα Θωμά

Αναπληρώτρια καθηγήτρια Αικατερίνη Κορολή

ΑΘΗΝΑ 2024

Copyright ©, **Χασανδρινός Βασίλειος, 2024**

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Όταν θα είμαστε νεκροί, να μη γυρέψεις τον τάφο μας πάνω στη γη.

Ψάξε στις καρδιές των ανθρώπων...

Μεβλάνα Τζελαλλαντίν Ρουμί (1207-1273 μ.Χ.)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διπλωματική εργασία εξετάζει τις αντιλήψεις για τον θάνατο κατά τη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο στους παπύρους και σε άλλους φορείς γραφής, εστιάζοντας στο κειμενικό είδος των ιδιωτικών επιστολών. Ο θάνατος, ως αμετάκλητο γεγονός, κατείχε σημαντική θέση στη ζωή των ανθρώπων των περιόδων αυτών, όπως διαφαίνεται και από την ιδιαίτερη φροντίδα που παρεχόταν στους νεκρούς. Μέσα από την ιδιωτική επιστολογραφία αναδεικνύεται η στάση των ανθρώπων στο αναπότρεπτο φαινόμενο αυτό και αποκαλύπτονται οι οικογενειακές, κοινωνικές, οικονομικές, νομικές, συναισθηματικές και θρησκευτικές διαστάσεις του. Πρόκειται δηλαδή για ένα ορόσημο, καθώς σηματοδοτεί την ολοκλήρωση της επίγειας πορείας κάθε ανθρώπου και διαπλέκεται στενά με τα κοινωνικά ήθη, τον ρόλο της οικογένειας και την πίστη στο υπερφυσικό και τη μεταθανάτια ζωή.

Λέξεις- κλειδιά: θάνατος, ταφή, μουμιοποίηση, μεταθανάτια ζωή, ανάσταση, πένθος, κηδεία, ασθένεια, κληρονομιά, διαθήκη, παρηγοριά.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	V
Κεφάλαιο 1: Εισαγωγή.....	1
Κεφάλαιο 2: Μεθοδολογία.....	3
Κεφάλαιο 3: Η ανακοίνωση του θανάτου στις ιδιωτικές επιστολές.....	4
Κεφάλαιο 4: Οι αιτίες του θανάτου στις ιδιωτικές επιστολές.....	12
Κεφάλαιο 5: Οι οικονομικές και νομικές προεκτάσεις του θανάτου στις ιδιωτικές επιστολές.....	18
Κεφάλαιο 6: Θάνατος και συναισθήματα στις ιδιωτικές επιστολές.....	26
Κεφάλαιο 7: Οι ταφικές πρακτικές και οι υλικές διαστάσεις του θανάτου στις ιδιωτικές επιστολές.....	47
Κεφάλαιο 8: Ο θάνατος στις χριστιανικές ιδιωτικές επιστολές.....	58
Συμπεράσματα.....	70
Κατάλογος επιστολών.....	76
Βιβλιογραφία.....	77
Ιστοσελίδες.....	84

Κεφάλαιο 1: Εισαγωγή

Θέμα της παρούσης διπλωματικής εργασίας είναι οι αντιλήψεις για τον θάνατο κατά τη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο στους παπύρους και σε άλλους φορείς γραφής, μέσα από τις ιδιωτικές επιστολές. Η επιλογή της ιδιωτικής επιστολογραφίας ως ερευνητικό εργαλείο προσφέρει μοναδική δυνατότητα να αναδειχθεί η υποκειμενική εμπειρία των ανθρώπων απέναντι στο φαινόμενο του θανάτου. Πρόκειται για επιστολές που δεν απευθύνονται στις αρχές αλλά σε ιδιώτες και τα θέματα που πραγματεύονται είναι ιδιωτικά. Ένα τέτοιο ιδιωτικό θέμα είναι και ο θάνατος των αγαπημένων ανθρώπων, είτε πρόκειται για συγγενικά είτε για φιλικά πρόσωπα. Όμως, όπως αποδεικνύεται από τις γραπτές πηγές, το φαινόμενο του θανάτου δεν παραμένει στη σφαίρα της ιδιωτικότητας αλλά αποκτά έναν πιο σύνθετο χαρακτήρα, λόγω ακριβώς των πολλών διαστάσεων που λαμβάνει.

Οι επιστολές που εξετάζονται αποκαλύπτουν τις οικογενειακές, κοινωνικές, οικονομικές, νομικές, συναισθηματικές και θρησκευτικές διαστάσεις που σχετίζονται με την απώλεια προσφιλών προσώπων και αναδεικνύουν πως τελικά ο θάνατος παύει να είναι απλά ένα ιδιωτικό γεγονός. Η παρούσα λοιπόν εργασία στοχεύει στο να κατανοηθεί πώς οι άνθρωποι της ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου, με βάση ένα συγκεκριμένο σώμα ιδιωτικών επιστολών, αντιλαμβάνονταν και βίωναν το γεγονός του θανάτου, ανασυνθέτοντας μια εικόνα της κοινωνικής πραγματικότητας αυτής της εποχής.

Το σώμα των κειμένων που μελετάται προέρχεται από τη ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο και περιλαμβάνει συνολικά σαράντα ένα (41) κείμενα ιδιωτικών επιστολών, μεταξύ των οποίων σαράντα (40) παπύρους και ένα (1) όστρακο. Για τις συντομογραφίες των παπυρολογικών εκδόσεων χρησιμοποιήθηκε η *Checklist* της βάσης δεδομένων papyri.info και συγκεκριμένα η ιστοσελίδα: <http://papyri.info/docs/checklist>.

Τα κείμενα χρονολογούνται από τον 1ο αιώνα π.Χ. έως τον 7ο αιώνα μ.Χ. και κατανέμονται σε έξι (6) θεματικές ενότητες. Συγκεκριμένα αυτές διαρθρώνονται ως εξής: την ανακοίνωση του θανάτου στις ιδιωτικές επιστολές, τις αιτίες που τον προκαλούν, τις οικονομικές και νομικές προεκτάσεις του, τη σχέση του με τα συναισθήματα, τις ταφικές πρακτικές και υλικές διαστάσεις του και την αναφορά του σε χριστιανικές ιδιωτικές επιστολές.

Η ομαδοποίηση των επιστολών έγινε με βάση τις πληροφορίες που περιέχουν για τις προαναφερθείσες θεματικές ενότητες, δίνοντας έτσι την ευκαιρία για μια οργανωμένη προσέγγιση των αντιλήψεων και των πρακτικών γύρω από τον θάνατο. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί πως οι θεματικές που αναφέρθηκαν συνυπάρχουν σε πολλές περιπτώσεις επιστολών. Για τον λόγο αυτό, η ανάλυση κάθε επιστολής περιέλαβε όλες τις πληροφορίες που σχετίζονται με τον θάνατο, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στα στοιχεία που αφορούν τη θεματική ενότητα στην οποία ανήκει η επιστολή.

Το υλικό στο οποίο βασίζεται η έρευνα επελέγη με τα εξής κριτήρια: πρόκειται για ιδιωτικές επιστολές, χρονολογούνται στη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο, παρέχουν σημαντικές πληροφορίες με άμεσες ή έμμεσες αναφορές στο θέμα του θανάτου, έχουν διασωθεί σε αρκετά ικανοποιητικό βαθμό ώστε να είναι δυνατός ο εντοπισμός των πληροφοριών που αναλύονται, προέρχονται από διαφορετικά περιβάλλοντα, κοσμικά και εκκλησιαστικά, ανταποκρίνονται στο πολυδιάστατο του θανάτου, καθώς καταπιάνονται με ποικίλα θέματα που έχουν άμεση σχέση με τον θάνατο, αποτυπώνουν τον τρόπο αντιμετώπισής του, τις αντιλήψεις και τις πρακτικές που εφαρμόζαν οι άνθρωποι της περιόδου που μελετάμε για το ζήτημα αυτό.

Πριν από την ανάλυση των επιστολών κάθε θεματικής ενότητας, παρατίθεται ένα συνοπτικό εισαγωγικό σημείωμα που περιγράφει τα κύρια θέματα στα οποία θα εστιάσει η μελέτη. Μετά την ολοκλήρωση της ανάλυσης, ακολουθεί η ενότητα των συμπερασμάτων, στην οποία παρουσιάζεται η ερμηνεία των στοιχείων από το σώμα των επιστολών και αναδεικνύεται η συνολική εικόνα για τις αντιλήψεις των ανθρώπων γύρω από τον θάνατο.

Κεφάλαιο 2: Μεθοδολογία

Για την εκπόνηση της εργασίας αυτής απαιτήθηκε μια εκτενής μελέτη του θέματος του θανάτου, όπως αυτό παρουσιάζεται στη διεθνή βιβλιογραφία. Μέσα από τη μελέτη αυτή ανέκυψε και το πολυδιάστατο του θανάτου και επελέγησαν οι συγκεκριμένες θεματικές ενότητες που αναφέρθηκαν παραπάνω. Στη συνέχεια, ακολούθησε η αναζήτηση των διαθέσιμων πηγών με κριτήριο το κειμενικό είδος των επιστολών και το χρονικό πλαίσιο της έρευνας, δηλαδή τη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο, η επιλογή τους και η ομαδοποίησή τους σε συγκεκριμένες θεματικές. Για τα στάδια αυτά της έρευνας αξιοποιήθηκαν κατάλληλες βάσεις δεδομένων και ειδικότερα οι εξής: <http://www.l'annee-philologique.com> για την αναζήτηση της σχετικής με το θέμα βιβλιογραφίας, <https://www.trismegistos.org>, <https://papyri.info>, <https://aquila.zaw.uni-heidelberg.de/>, για την αναζήτηση των κειμένων των επιστολών και σχετικών πληροφοριών με αυτές, όπως εκδόσεις, διορθώσεις, βιβλιογραφικές αναφορές. Βιβλία και άρθρα αναζητήθηκαν από τις ηλεκτρονικές διευθύνσεις <https://www.jstor.org/>. και <https://www.academia.edu/>, καθώς και οι σημασίες ορισμένων λέξεων από το ηλεκτρονικό λεξικό <https://lsj.gr>. Κατόπιν, μελετήθηκαν όλα τα στοιχεία της μέχρι τώρα έρευνας σχετικά με τις επιλεγμένες επιστολές, εστιάζοντας κυρίως στα σημεία που περιελάμβαναν είτε άμεσες είτε έμμεσες αναφορές στο θέμα του θανάτου. Ακολούθησε η κριτική αξιολόγηση των πληροφοριών αυτών για τον θάνατο και τις διάφορες πτυχές του και επιχειρήθηκε η συγκέντρωσή του υλικού και η ερμηνευτική του προσέγγιση σύμφωνα με το θέμα της εργασίας. Τέλος, αξιοποιήθηκε και η δευτερεύουσα βιβλιογραφία, όπου κρίθηκε αναγκαίο, προκειμένου να εμπλουτιστεί η ερμηνεία και η κατανόηση των θεματικών που εξετάζονται.

Κεφάλαιο 3: Η ανακοίνωση του θανάτου στις ιδιωτικές επιστολές

Στην Αίγυπτο κατά την ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο, η διαδικασία ανακοίνωσης του θανάτου ενός ανθρώπου εκτός από τις δημόσιες διαδικασίες περιελάμβανε και σημαντικές ιδιωτικές πρακτικές. Οι κάτοικοι, ως φορολογούμενοι πολίτες, ήταν καταχωρημένοι σε φορολογικούς καταλόγους, και σε περίπτωση θανάτου, οι αρχές έπρεπε να ενημερωθούν μέσω ατομικών αιτήσεων από την οικογένεια του αποθανόντος, ώστε να διαγραφούν από τους καταλόγους¹. Ωστόσο, η γνωστοποίηση του θανάτου σε ιδιωτικό επίπεδο γινόταν κυρίως μέσω ιδιωτικών επιστολών. Συχνά, μεταξύ άλλων αιτημάτων, οι επιστολογράφοι επέλεγαν να αναφέρουν τον θάνατο κάποιου προσφιλούς ή συγγενικού προσώπου με το οποίο συνδεόταν ο παραλήπτης της επιστολής, είτε για να τον ενημερώσουν απλώς, είτε για να δικαιολογήσουν τα αιτήματά τους και να ασκήσουν ψυχολογική πίεση, είτε για να ζητήσουν ενεργό δράση από αυτόν. Σε αυτές τις επιστολές, οι ηλικίες των θανόντων ποικίλλουν καλύπτοντας όλες τις ηλικιακές ομάδες, ενώ οι ημερομηνίες θανάτου αναφέρονται είτε άμεσα είτε προκύπτουν έμμεσα από ενδοκειμενικές πληροφορίες. Επίσης, οι ιδιωτικές επιστολές έρχονται να συμπληρώσουν και άλλες πηγές όπως διαθήκες, δωρεές, συμβάσεις, πράξεις διαζυγίου, διακανονισμούς γάμου και ετικέτες μούμιας, δίνοντάς μας μια ολοκληρωμένη εικόνα για την αντίληψη του θανάτου αυτή την περίοδο.

Η επιστολή P. Fouad I 75 (= C.Pap. Hengstl 90) (Αρσινοΐτης νομός· 15 Οκτωβρίου 64 μ.Χ.) αφορά αποκλειστικά και μόνο ένα σημαντικό γεγονός της ζωής μια οικογένειας, τον θάνατο ενός μέλους της με το βρέφος που κυοφορούσε². Συγκεκριμένα, η Θαυβάς ζητά από τον πατέρα της Πομπήιο να επιστρέψει σ' εκείνη αναγγέλλοντάς του ότι η αδελφής της Ερεννία απέβαλε το βρέφος που κυοφορούσε και μετά από διάστημα τεσσάρων ημερών απεβίωσε, βλ. στίχ. 3-11, πβ. BL IV 32, XIII 98: καλῶς ποιήσεις λαβὼν τὴν ἐπιστολήν | μου ἐξαυτῆς εἰσελθὼν διὰ τὸ τὴν | ταλαίπωρον θυγατέρα σου Ἐρεννίαν | τετελευτηκέναι καὶ ἤδη εὐτη|χῆσθαι (l. εὐτυχῆσθαι) τῷ Φαῶφι τῇ ἐνάτῃ ἀπ' ὠμοτοκτητοῦ (l. ὠμοτοκετοῦ)· ἔτεκεν γὰρ ὀκτῶι (l. ὀκτώ) | μηνῶν παιδίον νεκρὸν καὶ τέσσαρας | ἡμέρας ἐπέζωσε καὶ μετὰ ταῦτα | τετηλεύτηκεν. Με βάση τις ενδοκειμενικές πληροφορίες που παρέχει η

¹ Σύμφωνα με τον Walter Scheidel (Scheidel, *The Death Declarations* 65), οι δηλώσεις θανάτου θεωρούνται συνήθως το μοναδικό τεκμηριωμένο μέσο κοινοποίησης των θανάτων στις αρχές.

² Bagnall-Cribiore, *Women's Letters* 133-134 και Θωμά, *Γυναίκες επιστολογράφοι* 289-290.

επιστολή, η ημερομηνία θανάτου της Ερεννίας ήταν στις 13 του μήνα Φαώφι, βλ. στίχ. 18-19: (ἔτους) ια Νέρωνος Κλαυδίου Καίσαρος | [Σεβαστ]οῦ Γερμανικοῦ Αὐτοκράτορος Φαῶφι ιη, δηλαδή στις 10 Οκτωβρίου του 64 μ.Χ. Για την ηλικία της θανούσης δεν προκύπτει από το κείμενό μας κάποια πληροφορία. Η Θαυβάς ενημερώνει τον πατέρα της πως τα σχετικά με την κηδεία της κοπέλας έχουν γίνει από εκείνη και τον σύζυγο της νεκρής κοπέλας και αν επιθυμεί ο ίδιος να δει τη μούμια της, να μεταβεί στην Αλαβανθίδα³, βλ. στίχ. 11-15: καὶ περιεσταλη (l. περιεστάλη) | ὑφ' ἡμῶν καὶ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς ὡς | ἔδει (l. ἔδει) καὶ ἔτεθη (l. ἔτέθη) εἰς Ἄλαβανθίδα ἴνα | ἐὰν ἔ[λ]θης καὶ θέλης δύνῃ αὐτὴν | ἴδε[ῖν]. Γι' αυτή τη διπλή αναγγελία του θανάτου η αποστολέας χρησιμοποιεί το ρήμα «τελευτῶ» στην πρώτη περίπτωση με τη μορφή εμπρόθετου ἑναρθρου απαρεμφάτου, «διὰ τὸ τετηλευτηκέναι»,⁴ αιτιολογώντας έτσι τον σκοπό της επιστολής. Για τη δεύτερη αναγγελία, αυτή του βρέφους, χρησιμοποιεί την οριστική του παρακειμένου του ίδιου ρήματος, «τετελεύτηκεν». Επίσης, απαντά το επίθετο νεκρός («παιδίον νεκρὸν») για να δηλωθεί η κατάσταση του βρέφους και το ρήμα περιεστέλλομαι («περιεστάλη») που αναφέρεται στην ετοιμασία της ταφής που ακολούθησε στη συνέχεια. Στην επιστολή της η Θαυβάς αναφέρει πρώτα τη συγγενική σχέση της θανούσας «θυγατέρα σου» με τον παραλήπτη και στη συνέχεια παραθέτει και το όνομά της, Ερεννία. Έτσι μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι φορτίζει συγκινησιακά το κλίμα μέσω της επιστολής καθώς είναι αναμφισβήτητο πως η γνωστοποίηση του θανάτου ενός παιδιού στους γονείς του είναι ένα ιδιαίτερα οδυνηρό γεγονός. Για το νεκρό βρέφος από την άλλη χρησιμοποιεί τη φράση «παιδίον νεκρὸν» που είναι δηλωτική μόνο της κατάστασής του, χωρίς να μας δίνει άλλες πληροφορίες ούτε για το φύλο του και ούτε για την κηδεία του. Το κεντρικό πρόσωπο της επιστολής είναι η αποθανούσα Ερεννία και δευτερευόντως το νεκρό βρέφος, καθώς η περιγραφή εστιάζει σε λεπτομέρειες που αφορούν την Ερεννία, ήταν έγκυος, γέννησε ένα νεκρό βρέφος οκτώ μηνών και

³ Σύμφωνα με τον Juan Chara (Chara, *More in Mummification?* 532), κάποιος θα μπορούσε να τολμήσει εδώ ότι το «περιεστάλη» αναφέρεται στο πρώτο βήμα της διαδικασίας της ταρίχευσης (αν και είναι επίσης δυνατό να το κατανοήσουμε ως την πλήρη μουμιοποίηση, όπως θεωρεί ο Bataille (βλ. Bataille, *Les Memnonia* 216)· επομένως θα μπορούσε να είναι κάτι σαν ένα βασικό περιτύλιγμα που γινόταν στο σπίτι πριν από την αποστολή του πτώματος σε επαγγελματίες ταρίχευτές, όπου θα παρέμενε κανονικά για αρκετές εβδομάδες κατά τη διαδικασία της μουμιοποίησης, και θα μπορούσαν να το βλέπουν οι συγγενείς εκεί.

⁴ Το ρήμα "τελευτῶ" απαντά αρκετά συχνά στους παπύρους και μάλιστα και σε διαφορετικά είδη εγγράφων, στα οποία γίνεται λόγος για το θέμα του θανάτου. Αναλυτικότερα για το ρήμα «τελευτῶ» βλ. Chrysanthou - Papathomos, *Zur Terminologie Des Sterbens*, 9. Το απαρέμφατο του Παρακειμένου "τετελευτηκέναι" μαρτυρείται κυρίως σε επίσημες επιστολές, πβ. PSI I 57 (28 Ιανουαρίου 51 μ.Χ.), P.Amh. II 68 (=Chr. Wilck. 374) (89-92 μ. Χ.), P.Oxy. LXXXV 5506 (186 μ.Χ.) P.Sorb. III 89 (=P. Lille. I 14) (6 Ιουνίου 238 π.Χ.).

τέσσερεις ημέρες μετά τον τοκετό απεβίωσε. Η συντάκτρια χαρακτηρίζει τη θανούσα αδελφή της «ταλαίπωρον», με τη σημασία της δύσμοιρης και της βασανισμένης. Ο χαρακτηρισμός αυτός δικαιολογείται αν λάβουμε υπόψη πως η Ερεννία απέβαλε το βρέφος και σε διάστημα τεσσάρων ημερών απεβίωσε και εκείνη. Με το επίθετο «ταλαίπωρος» δηλώνεται ταυτόχρονα και το συναίσθημά της λύπης και του πένθους που νιώθει η Θαυβάς για την απώλειά της αδελφής της. Πρόκειται για ένα επίθετο που απαντά σπάνια στα έγγραφα και είναι πιο συχνό σε λογοτεχνικά κείμενα. Αξιοσημείωτο είναι ακόμη πως για το νεκρό παιδί δεν υπάρχει κάποιος άλλος χαρακτηρισμός. Πιθανόν αυτή η επιλογή της συντάκτριας να δηλώνει πως η θλίψη της για την απώλεια της αδελφής είναι μεγαλύτερη απ' ό,τι αυτή για το νεκρό παιδί. Επίσης, μπορούμε να αντλήσουμε και άλλες σημαντικές πληροφορίες σχετικές με τον θάνατο. Ως αιτία θανάτου μπορούμε να θεωρήσουμε τον πρόωρο τοκετό. Στην περίπτωση της Αιγύπτου η βρεφική και παιδική θνησιμότητα και καθώς και αυτή των γυναικών κατά τον τοκετό ήταν υψηλή λόγω των ακατάλληλων υγειονομικών συνθηκών⁵. Περίπου τα μισά παιδιά, νεογέννητα, βρέφη και νήπια, πέθαιναν πριν φτάσουν τα πέντε χρόνια. Παρ' όλα αυτά, τα παιδιά δεν καταγράφονται στα αρχαιολογικά ευρήματα τόσο συχνά όσο θα αναμενόταν. Και μάλιστα το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από την απουσία πληροφόρησης για το νεκρό βρέφος της επιστολής που εξετάζουμε. Επίσης, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο σύμφωνα με τον Branson Anderson κανένα βρέφος που πέθαινε, πριν συμπληρώσει έξι μήνες ζωής, δεν προοριζόταν για καύση⁶. Με βάση την άποψη αυτή μπορούμε να υποθέσουμε πως το «νεκρόν παιδίον» της επιστολής μας τάφηκε κι αυτό, όπως και η μητέρα του. Η απώλεια λοιπόν ενός ενήλικου μέλους της οικογένειας έχει μεγαλύτερη συναισθηματική βαρύτητα και προκαλεί θλίψη στα υπόλοιπα μέλη σε σχέση με τον πρόωρο θάνατο των βρεφών. Βλέπουμε λοιπόν να δίνεται μια προτεραιότητα στο πένθος για την απώλεια των ενηλίκων μελών, ενδεχομένως λόγω της υψηλής βρεφικής θνησιμότητας και της αντίληψης ότι ο θάνατος των βρεφών ήταν ένα συνηθισμένο φαινόμενο.

Και στην επόμενη επιστολή, η οποία δεν διασώζεται ακέραιη, γνωστοποιείται ο θάνατος πιθανόν ενός παιδιού στον πατέρα του. Στον πάπυρο PSI III 211 (Οξύρυγχος: 5^{ος} αι. μ.Χ.) ο συντάκτης, που δεν κατονομάζεται στο κείμενο, βλ. στίχ.

⁵ Παπαθωμάς, *Εισαγωγή στην Παπυρολογία*³ 500. Για την παιδική θνησιμότητα βλ. αναλυτικότερα Horn, *Children and the experience of death* 300-317.

⁶ Anderson, *A Part of the Family* 49-51.

1-2: μ[εί]ζω κακά ἔστι | ι νοσοῦσιν τῷ πάθι (l. πάθει), προετοιμάζει το κλίμα για την αναγγελία του θανάτου. Αναφέρει συγκεκριμένα πως έχουν ενσκήψει μεγάλες συμφορές και έχουν νοσήσει πολλοί άνθρωποι. Γι' αυτό και χρησιμοποιεί τον τύπο «νοσοῦσιν» στον πληθυντικό. Αυτή η επιλογή ενδεχομένως να έγινε στην προσπάθειά του συντάκτη να μετριάσει την κατάσταση, αφού δεν ήταν μόνο ο Σαρμάτης που αρρώστησε. Άρα πιθανόν να επρόκειτο για κάποια επιδημική νόσο. Όμως ο Σαρμάτης, όπως αναφέρει στη συνέχεια, απεβίωσε. Παραλήπτης της επιστολής είναι ο πατέρας του νεκρού, ο Φανίας, όπως προκύπτει από το verso της επιστολής, βλ. στίχ.1: [Ἀπόδος] Φανία πατρί. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί πως στο κύριο σώμα της επιστολής η συγγενική σχέση του παραλήπτη με τον νεκρό Φανία δεν δηλώνεται. Ένα επιπλέον στοιχείο που εντοπίζεται είναι η αναφορά στην αιτία του θανάτου, βλ. στίχ. 3-5: ὥστε τὸν Σαρμάτην τὸν τῆς | σχολῆς (l. χολῆς) νοσήσαντα· ἑπτὰ ἡμερῶν· ἀπέθανεν τῷ πάθι (l. πάθει)». Ο Σαρμάτης αφού προσβλήθηκε από κάποια ασθένεια, η οποία δηλώνεται με τη λέξη «πάθι» (στίχ. 5), μετά από επτά ημέρες κατέληξε. Υπάρχει επίσης και η περίπτωση της ασθένειας της χολής στον στίχο 4 (βλ. παραπάνω). Στην αρχαιότητα η ιατρική δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά λοιμώξεις ή εκφυλιστικές ασθένειες, και οποιαδήποτε ασθένεια μπορούσε να αποβεί θανατηφόρα χωρίς προειδοποίηση.⁷ Ενδεχομένως, κάτι ανάλογο να ίσχυσε και στην περίπτωση του Σαρμάτη. Η ημερομηνία του θανάτου απουσιάζει από την επιστολή και αναφέρεται μόνο στο κλείσιμο, η ημερομηνία σύνταξής της, βλ. στίχ. 10: Παῦνι ιη, δηλαδή η 13η Ιουνίου. Άρα, ο θάνατος επήλθε νωρίτερα από τη συγκεκριμένη ημερομηνία, χωρίς όμως να μπορεί να προσδιοριστεί ακριβώς. Ο συντάκτης χρησιμοποιεί για την αναγγελία του θανάτου το ρήμα «αποθνήσκω⁸» και άλλες λέξεις που οδηγούν στον θάνατο, όπως τη μετοχή του ρήματος «νοσώ» και τη λέξη «πάθος», ως δηλωτική της ασθένειας. Στη σωζόμενη επιστολή δεν υπάρχουν λέξεις συγκινησιακά φορτισμένες για τον θάνατο που να περιγράφουν τη θλίψη ή το πένθος για την απώλεια του ανθρώπου. Η αρχική προετοιμασία του κλίματος για την αναγγελία του θανάτου δεν μπορεί να θεωρηθεί στοιχείο συναισθηματικής τοποθέτησης απέναντι στο γεγονός, καθώς δεν υπάρχει κάποιο δηλωτικό στοιχείο συναισθήματος από την πλευρά του αποστολέα. Ο θάνατος

⁷ Bagnall, *Egypt in Late Antiquity* 185.

⁸ Για το ρήμα ἀποθνήσκω βλ. αναλυτικότερα Chrysanthou - Papathomas, *Zur Terminologie Des Sterbens*, 7 και πβ. τις ιδιωτικές επιστολές: P.Giss.Apoll.13 (= P.Giss. I 17) (113-120 μ.Χ.), P.Tebt. III 1 759 (=Berkeley. Apis. I 142) (9 Σεπτεμβρίου 226 π.Χ.), P.Strasb. VIII 719 (5ος-6ος αιώνας μ.Χ.), P.Apoll. LXX (2ο μισό 7ου αιώνα μ.Χ.).

αντιμετωπίζεται κυρίως ως γεγονός που πρέπει να γνωστοποιηθεί, με έμφαση στην αιτία (η αρρώστια) και την πορεία της (επτά ημέρες ασθένειας). Η αποστασιοποίηση αυτή ίσως οφείλεται στο ότι η επιστολή αυτή έχει επιστολή περισσότερο ενημερωτικό χαρακτήρα. Συνεπώς, πρόκειται για μια επιστολή που αναφέρεται κυρίως στα πραγματικά δεδομένα του θανάτου, παρά στη συναισθηματική διάσταση της απώλειας.

Εκτός από την αναγγελία του θανάτου που έχει ήδη συμβεί συναντάται και το θέμα του επερχόμενου θανάτου ενός ατόμου. Στην επόμενη επιστολή, P.Giss. I 17 (= P. Giss. Apoll. 13 = W.Chr. 481 = Sel. Pap. I 115) (Ερμούπολη· 113-114 /117-120 μ.Χ.), η οποία προέρχεται από το αρχείο του στρατηγού Απολλωνίου, ο θάνατος δεν αντιμετωπίζεται ως ένα φυσικό και αναπόφευκτο γεγονός που συνέβη. Αντίθετα, η επιστολή αυτή προβάλλει τη γνωστοποίηση ενός επικείμενου θανάτου, αξιοποιώντας τον ως μέσο ψυχολογικής πίεσης για την εκπλήρωση του αιτήματος της γράφουσας. Συγκεκριμένα, η Τεεύς, μια ηλικιωμένη δούλη από τον οίκο του Απολλωνίου, η οποία πιθανόν τον είχε αναθρέψει, ανησυχούσε βαθιά για τον κύριό της, ο οποίος βρισκόταν σε μακρινό μέρος και είχε αρρωστήσει⁹. Στην επιστολή της του ζητά, εφόσον το επιθυμεί κι ο ίδιος, να την πάρει μαζί του, πιθανόν και με κάποιους άλλους δούλους, διαφορετικά, όπως υποστηρίζει, θα πεθάνουν, επειδή δεν αντέχουν να ζουν χωρίς να τον βλέπουν καθημερινά, βλ. στίχ. 7-10, (πβ. BL IV 33): πα|ρακαλω σε, κύριε, εάν σοι δόξη, καὶ πέμ|πειν ἐφ' ἡμᾶς, ε[ἰ] δὲ μή, ἀποθνήσκομεν | ὅτι οὐ βλέπομέν σε καθ' ἡμέραν. Με την επιστολή της αυτή εκφράζει την αγωνία της για την ασθένεια του Απολλωνίου, ενώ η επιθυμία της να βρεθεί στο ίδιο μέρος με τον κύριό της, αποδεικνύει τη βαθιά σχέση που είχε αναπτύξει μαζί του¹⁰. Η επιστολογράφος επιλέγει να ασκήσει συναισθηματική πίεση στον παραλήπτη, αναφέροντας ότι θα πεθάνει λόγω της έλλειψης επικοινωνίας. Με αυτόν τον τρόπο, επιδιώκει να κάνει τον Απολλώνιο να κατανοήσει πόσο βαθιά τον νοιάζεται και πόσο λυπημένη νιώθει εξαιτίας της απουσίας του¹¹. Με τη γνωστοποίηση-απειλή του θανάτου δεν δηλώνει απλώς την αγωνία της για την υγεία του Απολλωνίου, αλλά δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στο αίτημά της να την πάρει εκείνος μαζί του. Διαπιστώνουμε λοιπόν, πως η γνωστοποίηση ενός επικείμενου θανάτου αξιοποιείται ως μέσο επίκλησης του συναισθήματος του παραλήπτη της επιστολής, ώστε να περιοριστούν οι πιθανότητες

⁹ Kornemann-Eger-Meyer, P.Giss. I 17 εισαγωγή.

¹⁰ Θωμά, *Γυναίκες επιστολογράφοι* 68, 349-350.

¹¹ Για τις απειλές γυναικών βλ. αναλυτικότερα Papathomas-Thoma, *The Use of Threat* 163-176.

της αρνητικής ανταπόκρισής του στο αίτημα της γράφουσας. Εξάλλου, ο θάνατος είναι το πιο δυσάρεστο γεγονός που μπορεί να συμβεί σε έναν άνθρωπο και γι' αυτόν τον λόγο ο Απολλώνιος δεν θα μπορούσε να αρνηθεί. Επίσης, λόγω και της στενής συναισθηματικής του σύνδεσης με την δούλη του, δεν ήταν δυνατό να μην ικανοποιήσει την επιθυμία της. Επιπρόσθετα, διαφαίνεται η σημασία της ζωής ενός δούλου όταν βρίσκεται κοντά στον κύριό του και του προσφέρει τις υπηρεσίες του. Χωρίς τον κύριό του, η ζωή του φαίνεται να χάνει το νόημά της, και ο θάνατος να θεωρείται η καλύτερη κατάληξη. Συνολικά, η αξιοποίηση του θανάτου ως αποτέλεσμα συναισθηματικής στέρησης αποδεικνύει ότι μπορεί να επηρεάσει τις αποφάσεις των άλλων, ειδικά όταν υπάρχει μεταξύ των προσώπων έντονη συναισθηματική σύνδεση.

Μια ακόμη επιστολή που περιέχει την ανακοίνωση ενός επικείμενου θανάτου είναι η PSI III 177 (Οξύρυγχος· 2^{ος}-3^{ος} αι. μ.Χ.). Συγκεκριμένα, η Ισιδώρα φοβάται ότι το παιδί της είναι κοντά στον θάνατο και καλεί τον Ερμία, πιθανότατα τον σύζυγό της, να επιστρέψει αμέσως στο σπίτι. Αναφέρει την ακραία ψυχολογική της κατάσταση, προειδοποιώντας υπερβολικά ότι μπορεί να αυτοκτονήσει αν το παιδί πεθάνει και ο Ερμίας δεν είναι εκεί για να την στηρίξει, βλ. στίχ. 3-10, πβ. BL I 392, VI 173 : πάν ποιήσον, πάντα ύπε[ρτιθέ]μενος ἐλθὲ αὐρίον. τὸ π[αι]δὶν νοσεῖ· λεπτὸν γέγον[εν· οὐκ ἔ]φαγε ?· εἰ ἡμέρα (1. ἡμέραι) δ' εἰσί· δ[έ]δια | μὴ ἀποθάνῃ σου μὴ ὄν[τος ἐν]θάδε. μάθε δὲ ὅτι, ἐὰν ἀ[ποθάνῃ] | σου μὴ ὄντος ὧδε φευγ[ε μή] | με εὐρήσῃ ἀπαγομέ[νην - -]. Μετά την τυπική προσφώνησή της επιστολής, εκφράζει αμέσως το αίτημά της, ενημερώνοντας τον Ερμία ότι το παιδί τους είναι άρρωστο, έχει χάσει βάρος επειδή δεν έχει φάει για έξι ημέρες, και κινδυνεύει να πεθάνει εξαιτίας μιας ασθένειας. Μέσω αυτής της περιγραφής υπογραμμίζει τη σοβαρότητα της κατάστασης, προσπαθώντας να πείσει τον σύζυγό της να επιστρέψει άμεσα. Στη συνέχεια, αναφέρει ότι, εάν το παιδί τους πεθάνει, η ίδια δεν θα αντέξει την απώλεια και θα απαγχονιστεί. Το όνομα του παιδιού και η ηλικία του δεν αναφέρονται, αλλά υποδηλώνεται μόνο η σχέση του με τους παραλήπτες της επιστολής. Επίσης, δεν διευκρινίζεται ποια είναι η συγκεκριμένη ασθένεια που θα οδηγήσει το παιδί στον θάνατο, αλλά περιγράφεται μόνο η κατάσταση της υγείας του. Οι δύο περιπτώσεις θανάτου, του παιδιού και της Ισιδώρας, δηλώνονται με το ρήμα «ἀποθνήσκω»¹² και με τη μετοχή «ἀπαγομένην» αντίστοιχα. Μάλιστα, η μετοχή δεν απαντά σε άλλα

¹² Για το ρήμα «ἀποθνήσκω» βλ. παραπάνω, υποσημείωση 8.

επιστολικά κείμενα της περιόδου που εξετάζουμε. Οι ασθένειες, η πείνα, ο πόλεμος και τα απρόβλεπτα ατυχήματα αποτελούσαν πιθανούς κινδύνους για τους γονείς που μεγάλωναν παιδιά στον αρχαίο κόσμο, και η Αίγυπτος κατά τη διάρκεια του 1^{ου}-3^{ου} αιώνα μ.Χ. δεν ήταν εξαίρεση¹³. Περίπου τα μισά παιδιά πέθαιναν πριν φτάσουν την ηλικία των πέντε ετών, με αποτέλεσμα ποσοστά παιδικής θνησιμότητας να είναι ιδιαίτερα υψηλά¹⁴. Δεδομένης αυτής της κατάστασης, οι γονείς βρέθηκαν συχνά στη δυσάρεστη θέση να θάβουν τα παιδιά και τους εφήβους τους. Πολλές ασθένειες στην αρχαία Αίγυπτο, στις οποίες τα παιδιά ήταν ιδιαίτερα ευάλωτα, διέφεραν ανάλογα με την περιοχή και την εποχή του έτους. Η ελονοσία, η διάρροια, η δυσεντερία, η φυματίωση, ο τύφος καθώς και οι διατροφικές ελλείψεις ήταν ασθένειες που αύξαναν τον κίνδυνο θανάτου για τους νεότερους¹⁵. Σ' αυτή την επιστολή, η αντίδραση της μητέρας στον θάνατο του παιδιού της αντικρούει την άποψη ότι η υψηλή παιδική θνησιμότητα οδηγούσε σε έλλειψη συναισθηματικής επένδυσης στα μικρά παιδιά.¹⁶ Αντιθέτως μάλιστα, η γονεϊκή θλίψη της Ισιδώρας για τον επικείμενο θάνατο του παιδιού της είναι τόσο μεγάλη που θα οδηγήσει την ίδια στην αυτοκτονία. Επιπλέον, σύμφωνα με τους Thoma και Parathoma η απελπισμένη απειλή της επιστολογράφου να αυτοκτονήσει αντικατοπτρίζει τη συναισθηματική της ένταση και πρέπει να εκληφθεί ως μια έσχατη προσπάθεια να πείσει τον σύζυγό της να επιστρέψει στο σπίτι. Ακόμη και αν δεν είχε την πρόθεση να υλοποιήσει την απειλή της, η Ισιδώρα εκφράζει τον έντονο φόβο της για το πώς θα αντιμετωπίσει την απειλητική για τη ζωή του παιδιού της κατάσταση χωρίς τη στήριξη του συζύγου της. Έτσι, η απειλή της αυτοκτονίας χρησιμοποιείται ρητορικά ως μέσο πειθούς¹⁷.

Στην επόμενη επιστολή, PSI X 1161 (Άγνωστη προέλευση· 4^{ος} αι. μ.Χ.) το ζήτημα της αναγγελίας ενός επικείμενου θανάτου αναφέρεται με έναν ιδιαίτερο τρόπο. Ο Άμμων ευρισκόμενος σε ξένη χώρα γράφει στη μητέρα του Καλινίκη και της ζητάει να τον θυμάται, φοβούμενος να μην πεθάνει μακριά από το σπίτι του και χωρίς κανέναν δικό του άνθρωπο εκεί, βλ. στίχ. 15-19: παρακαλω ούν, κυρία | μου μήτηρ, μνηθσηνέ (l. μνησθηναι) | μου και κὰν μιὰς ἡμέρας, μή πως | ἐπὶ ξένης ἀποθάνω μηδένα | ἔχοντα (l. ἔχων). Οι λόγοι για τους οποίους ο συντάκτης βρίσκεται μακριά από την οικογένειά του δεν αναφέρονται στην επιστολή. Μπορεί να είναι εξαιτίας της

¹³ Anderson, *A Part of the Family* 13.

¹⁴ Bagnall, *Egypt in Late Antiquity* 182-184.

¹⁵ Anderson, *A Part of the Family* 43-44

¹⁶ Bagnall-Cribiore, *Women's Letters* 280-281.

¹⁷ Parathomas-Thoma, *The Use of Threat* 163-176.

λιποταξίας από τη στρατιωτική θητεία ή - όπως φαίνεται λιγότερο απίθανο - λόγω εργασιακών υποχρεώσεων προς τρίτους για χρέη που είχε συνάψει η οικογένεια, όπως επισημαίνει ο Mario Naldini.¹⁸ Όποιος κι αν είναι ο λόγος της παραμονής του σε ξένη χώρα, είναι σίγουρο πως ο Άμμων νιώθει τη μοναξιά και τον φόβο του θανάτου που απορρέουν από την απουσία των αγαπημένων του προσώπων. Επίσης, το αίτημά του στην μητέρα του να τον θυμάται καθημερινά λειτουργεί παρηγορητικά για τον ίδιο απέναντι στον φόβο του σ' έναν επικείμενο θάνατο και υποδηλώνει ότι η μνήμη αποτελεί σημαντικό στοιχείο που μπορεί να τον κρατά στη ζωή. Στο τέλος της επιστολής, μάλιστα, η είδηση του θανάτου ενός άνδρα με το όνομα Θεαίτητος, ο οποίος ίσως είχε κάποια σχέση με τον Άμμωνα, εντείνει περαιτέρω τους φόβους του, φέρνοντας πιο κοντά την αναπόφευκτη πραγματικότητα του θανάτου, ειδικά σε έναν ξένο τόπο, βλ. στίχ. 19-20: γνῶνέ σε θέλω ὅτι ὁ εὐμυ|ρος (I. εὐμοιρος) Θεέτητος (I. Θεαίτητος) ἐτελεύτησεν. Ανησυχεί λοιπόν ο συντάκτης της επιστολής μήπως και ο ίδιος έχει την ίδια μοίρα με τον Θεαίτητο. Στην επιστολή αυτή, ο θάνατος ενός ανθρώπου μακριά από την πατρίδα του¹⁹, χωρίς κανέναν από τους οικείους του κοντά του, εντείνει τον φόβο και το αίσθημα της αποξένωσης από το οικογενειακό περιβάλλον, κάτι που στην επιστολή επιδεινώνεται και με την γνωστοποίηση της απώλειας του Θεαίτητου. Αυτή η έντονη ανησυχία μπορεί να εκφράζει την ισχυρή επιθυμία να πεθάνει κάποιος κοντά στους οικείους του με την αρμόζουσα υποστήριξη και φροντίδα. Η επιστροφή και ο θάνατος στην πατρίδα αποτελεί ταυτόχρονα και συνήθη λογοτεχνικό τόπο²⁰. Παράλληλα, η γνωστοποίηση του επικείμενου θανάτου του συντάκτη σε συνδυασμό με την αναγγελία ενός θανάτου που έχει ήδη συμβεί αξιοποιείται ώστε να επηρεαστεί συναισθηματικά ο αποδέκτης της επιστολής και να παρηγορηθεί ο αποστολέας.

¹⁸ Naldini, *Il Cristianesimo* 290.

¹⁹ Για το μοτίβο του θανάτου μακριά από την πατρίδα πβ. και τα κείμενα P.Oxy. XXII 2342, 10-11 (16 Μαρτίου 102 μ.Χ.): πᾶσαν ἐπιγνούσα τὴν τοῦ ἀνδρὸς | ἐπὶ ξένης τελευτήν, P.Ammon II 38 (= P. Ammon I 7), 25 (9-13 Δεκεμβρίου 348 μ. Χ.): ὁ περὶ τοῦ θανάτου τῶν ἐπὶ ξένης λόγος, P.Ammon II 41(= P.Ammon. I 13), 36 (9-13 Δεκεμβρίου 348 μ.Χ.): ἀλλ' ἐπὶ ξένης, πορρωτ(άτω(?)) μὲν τῆς ε[-5-10-] [πατρίδος].

²⁰ Αρτεμίδωρος, *Ονειροκριτικά Β'*, 49:18.

Κεφάλαιο 4: Οι αιτίες του θανάτου στις ιδιωτικές επιστολές

Πολλές φορές το θέμα του θανάτου στις επιστολές συνοδεύεται και από την αιτία που οδήγησε σ' αυτόν, ώστε ο παραλήπτης να αποκτήσει μια ολοκληρωμένη εικόνα σχετικά με το αυτό θέμα. Συνήθως οι αιτίες που αναφέρονται, συνδέονται με πανδημίες και λοιμούς που έπλητταν τους πληθυσμούς λόγω της έλλειψης ανοσίας. Οι πανδημίες εκτός από τη μείωση του πληθυσμού διατάρασσαν και την καθημερινή ζωή των ανθρώπων καθώς τους ανάγκαζαν πολλές φορές να εγκαταλείψουν τον τόπο κατοικίας τους και να εγκατασταθούν αλλού, ώστε να αποφύγουν τον κίνδυνο του θανάτου. Βέβαια, πέρα από τις πανδημίες, πολλές φορές υπήρχαν και οικονομικοί λόγοι και σοβαρά ζητήματα επιβίωσης που ανάγκαζαν τους ανθρώπους να οδηγήσουν στον θάνατο νεογέννητα βρέφη. Εκτός λοιπόν από τα φυσικά αίτια προκύπτουν και κοινωνικοί λόγοι που καθιστούν το γεγονός αυτό αναπόφευκτο.

Η πρώτη επιστολή της ενότητας αυτής που κάνει λόγο για την αιτία που προκάλεσε τον θάνατο αναφέρεται στο προερχόμενο από τα τέλη του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. όστρακο, O. Florida VII (πβ. BL IX 385). Ο συντάκτης (πιθανότατα Ρωμαίος αξιωματικός²¹) ενημερώνει τον παραλήπτη, έναν επιμελητή με το όνομα Βάσσος, ότι μόλις έλαβε το όστρακό του, ρώτησε τους γέροντες (πιθανόν ενός χωριού) κι εκείνοι του απάντησαν πως (κάποιοι) πέθαναν από λοιμό, βλ. στίχ. 2-6, πβ. BLVII 285, VIII 518: ἐπη|[ρώτ]ησα τοὺς πρεσβυτέρους καὶ | [ἀπ]εκρίθησάν μοι ἰδίῳ θα | [. . . .]. αὶ λειμῶ τεθνηκῆ|[ναι.] (1. τεθνηκένοι)²². Λόγω της θραύσης του οστράκου κατά μήκος της αριστερής του πλευράς, έχει χαθεί το μεγαλύτερο μέρος του περιεχομένου της επιστολής, στερώντας μας περισσότερες πληροφορίες για το θέμα που πραγματεύεται. Ο θάνατος που προκλήθηκε οφείλεται σε κάποια λοιμική νόσο, υποδηλώνοντας την εκδήλωση κάποιας επιδημίας που μάστιζε την περιοχή²³. Ίσως να πρόκειται για τον Λοιμό των Αντωνίνων που έπληξε τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία το 165 μ.Χ. με την πρώτη του φάση να διαρκεί ως το 180 μ.Χ. και οδήγησε στη μείωση του πληθυσμού. Η ακριβής φύση της επιδημίας παραμένει αβέβαιη με προτάσεις να

²¹ Bagnall, *The Florida Ostraka* 47.

²² Για το ρήμα «ἀποθνήσκω» βλ. υποσημείωση 8.

²³ Για την αναφορά στον λοιμό σε ιδιωτικές επιστολές πβ. P. Oxy. XIV 1666 (=Sel. Pap. I 149) (3^{ος} αι. μ.Χ.), ChLA XI 480 (3^{ος} αι. μ.Χ.), καθώς και τα κείμενα: P.Flor. I 61 (=M.Chr. 80) (8 Φεβρουαρίου 85 μ.Χ.), P.Oxy. III 486 R (= M.Chr. 59 = Jur. Pap. 84) (10 Οκτωβρίου 131 μ.Χ.), UPZ I 50 (=P.Leid. I E Kol. III) (23 Ιανουαρίου 161 π.Χ.), Anal Pap XXVI 260 (αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ.), P.Cair. Masp. III 67283 (10 Νοεμβρίου 547 μ.Χ., π.β. BL XI 53).

περιλαμβάνουν την ευλογία, τον εξανθηματικό τύφο και τη βουβωνική πανώλη²⁴. Μέχρι και το 10% του συνολικού πληθυσμού της αυτοκρατορίας μπορεί να έχασε τη ζωή του από την πανώλη, ενώ στις πόλεις και τα στρατόπεδα το ποσοστό αυτό ίσως ήταν διπλάσιο²⁵. Κάτω από αυτές τις συνθήκες μπορούμε να υποθέσουμε ότι η επιστολή μπορεί να αναφέρεται στον θάνατο πολλών ανθρώπων. Φαίνεται λοιπόν πως οι πανδημίες συνδέονται με τη μείωση του πληθυσμού υποδηλώνοντας πόσο εύάλωτοι ήταν οι άνθρωποι απέναντι σ' αυτές. Ο ακραίος αριθμός των θανάτων οφειλόταν στο ότι η έκθεση στον λοιμό ήταν νέα για τους ανθρώπους που ζούσαν γύρω από τη Μεσόγειο και μάλιστα η θνησιμότητα αυξάνεται όταν μολυσματικές ασθένειες πλήττουν έναν «παρθένο πληθυσμό», που δεν διαθέτει προηγούμενη ανοσία σε μια συγκεκριμένη ασθένεια²⁶. Η ανακοίνωση λοιπόν του θανάτου εξαιτίας του λοιμού αναδεικνύει την αδυναμία των ανθρώπων να τον αντιμετωπίσουν δίνοντας ταυτόχρονα την αίσθηση του πρόσκαιρου της ζωής.

Στην επόμενη επιστολή, ο παραλήπτης πληροφορείται εκτός των άλλων και για τον θάνατο που ενέσκηψε σε μια περιοχή εξαιτίας μιας επιδημικής ασθένειας. Συγκεκριμένα, η Ταείς²⁷ στον P. Mich. VIII 510 (Αλεξάνδρεια· αρχές 2^{ου} αι. μ.Χ.) (πβ. BL XIII 138)²⁸ ανάμεσα στους λόγους που γράφει στον γιο της, αναφέρει και έναν μεγάλο θάνατο που συνέβη στην Αλεξάνδρεια εκείνη την χρονική περίοδο, βλ. στίχ. 13-14: [ἐ]πὶ (I. ἐπεὶ) μεγάλη | θνήσ[ις γέ]γρονε ἐν Ἀλεξανδρίᾳ. Η ανακοίνωση του θανάτου δεν αφορά σε κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο αλλά αποκτά γενικότερο χαρακτήρα καθώς αναφέρεται στον ευρύτερο πληθυσμό της περιοχής. Επίσης, δεν αποτελεί το βασικό θέμα της επιστολής και ούτε αναφέρονται τα αίτια. Ο θάνατος περιγράφεται με τη λέξη «θνήσις». Η ασθένεια δεν ορίζεται αλλά εκφράζεται η άμεση συνέπειά της. Επιπλέον, συνοδεύεται από το επίθετο «μεγάλη», γεγονός που υποδηλώνει, εκτός από το σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού που προσβλήθηκε και απεβίωσε, το μέγεθος της έντασης της ασθένειας²⁹. Επομένως, η πανώλη που ενέσκηψε αναφέρεται με μια λέξη που δεν προσδιορίζει την ασθένεια, αλλά εκφράζει τις άμεσες συνέπειές της. Οι λοιμοί ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένοι στον ρωμαϊκό

²⁴ Birley, *Hadrian 168*.

²⁵ Frier, *Demography* 815.

²⁶ Frier, *Demography* 815.

²⁷ Σχετικά με το όνομα του αποστολέα βλ. αναλυτικότερα Strassi, *L'archivio Di Claudius Tiberianus* 67, υποσημείωση 117.

²⁸ Θωμά, *Γυναίκες επιστολογράφοι* 318-319.

²⁹ Για το επίθετο «μεγάλη» που συνοδεύει τη λέξη «νόσος» αντί για «θνήσις» πβ. P. Stras. I 73, 11 (3^{ος} αι. μ.Χ.): νόσου (I. νόσῳ) μεγάλη.

κόσμο και η Αίγυπτος θεωρούνταν όχι μόνο πηγή ασθενειών αλλά και ως μία από τις οδούς μέσω των οποίων η μόλυνση διείσδυε στη Μεσόγειο³⁰. Πράγματι, η Αίγυπτος μαστιζόταν από πανώλη τον 2ο και 3ο αι. μ.Χ. Μάλιστα, από τα μέσα του 2^{ου} αιώνα η επιδημία που ξέσπασε σε ολόκληρη την αυτοκρατορία ήταν τόσο βίαιη που μείωσε τον πληθυσμό της Αλεξάνδρειας κατά το ήμισυ. Αυτή η επιδημία, σε συνδυασμό με τα σοβαρά πολιτικά, οικονομικά και στρατιωτικά προβλήματα της εποχής, συνέβαλε στο να καταστεί ο αιώνας αυτός μια από τις πιο κρίσιμες περιόδους στην ιστορία της Αιγύπτου και της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας γενικότερα ³¹.

Άλλο ένα παράδειγμα επιστολής στο οποίο απαντά και η φράση «πολλή θνήσις» είναι ο SPP XXII 33 (πβ. BL IX 351-352) και χρονολογείται στον 1^ο ή ίσως στον 2^ο/3^ο αιώνα μ.Χ. Στην παρούσα επιστολή, ο Λυκαρίων εκφράζει την απογοήτευσή του προς τον πατέρα του, Ψονθουώνση, σημειώνοντας την παρατεταμένη απουσία του σε ξένη χώρα και στερώντας του την ευκαιρία να δει τα εγγόνια του. Εμμέσως τονίζει την αναγκαιότητα της παρουσίας του πατέρα του, λαμβάνοντας υπόψη το πρόσφατο κύμα θανάτων που προκάλεσε σημαντικές απώλειες ανθρωπίνων ζωών, βλ. στίχ. 7-10, πβ. BL III 238,: γείνωσκε (l. γίνωσκε) δὲ | πάτερ ὅτι πολλή θνήσις | γέγονεν ἐνθάδε ἐπ' ἐφέ|τους. Η φράση «πολλή θνήσις» ίσως αναφέρεται σε κάποια λοιμική νόσο που έπληξε την περιοχή και οδήγησε στον θάνατο πολλούς ανθρώπους, όπως υποδεικνύεται και από τη χρήση του επιθέτου «πολλή». Πιθανόν λοιπόν η λέξη «θνήσις» να αναφέρεται σε επιδημικές ασθένειες, οι οποίες, αν τοποθετηθεί χρονικά στον 2^ο αιώνα, ταυτίζεται με την πανώλη των Αντωνίνων, ενώ στον 3^ο αιώνα συνδέεται με την επιδημία των ετών 251-270 μ.Χ.³² Στην επιστολή που εξετάζουμε, η αναφορά στους θανάτους δεν αποτελεί το κύριο θέμα της επιστολής, αλλά υπογραμμίζει την επικινδυνότητα της κατάστασης και δικαιολογεί το παράπονο του συγγραφέα προς τον πατέρα του. Είναι σαφές ότι με την αναφορά στους εκτεταμένους θανάτους, ο αποστολέας επιδιώκει να ασκήσει ψυχολογική πίεση στον παραλήπτη της επιστολής. Επιπλέον, η πίεση ενισχύεται και με την πληροφορία ότι οι περισσότεροι κάτοικοι της περιοχής αναγκάστηκαν να την εγκαταλείψουν, επιβεβαιώνοντας περαιτέρω την δεινή κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η περιοχή, βλ. στίχ. 10-12: καὶ οἱ πλείονες | τῶν παρ' ἡμῶν ἀνεχώ|ρη[σαν]. Ο φόβος

³⁰ Μια ενδελεχής εξέταση των πηγών για το θέμα αυτό μπορεί να βρεθεί στο Duncan-Jones, *The Impact of the Antonine Plague* 108–36.

³¹ Casanova, *Epidemie e Fame* 174–175.

³² Strassi, *In Margine all' archivio di Tiberianus* 229.

λοιπόν του θανάτου αποτελεί έναν βασικό λόγο που μπορεί να ωθήσει τους ανθρώπους να εγκαταλείψουν τον τόπο κατοικίας τους και να αναζητήσουν ασφαλέστερες περιοχές.

Η οικονομική δυσπραγία μιας οικογένειας που την υποχρεώνει να αφήσει έκθετο ένα νεογέννητο βρέφος περιγράφεται στον P. Oxy. IV 744 (=Sel. Pap. I 105) (Αλεξάνδρεια· 1^η Ιουνίου 17 π.Χ.). Πρόκειται για την επιστολή ενός άνδρα με το όνομα Ιλαρίων προς τη σύζυγό του Άλιτη, ζητώντας της αρχικά να μην ανησυχεί για την επιστροφή του στην Οξύρρυγχο και να φροντίσει το παιδί τους. Στη συνέχεια της δίνει σαφή εντολή το παιδί που κυοφορεί αν είναι αρσενικό να το αφήσει να γεννηθεί αλλά αν είναι θηλυκό, να το εκθέσει, δηλαδή να το εγκαταλείψει και να το αφήσει να πεθάνει, βλ. στίχ. 9-10: ἐὰν ᾦν ἄρσε|νον ἄφες, ἐὰν ᾦν θή|λεα ἔκβαλε. Το συγκεκριμένο χωρίο αναφέρεται στην έκθεση ενός βρέφους στην περίπτωση που ήταν θηλυκό³³. Σύμφωνα με την Sarah Pomeroy ο Ιλαρίων είναι στρατιώτης ή το πιθανότερο μετανάστης εργάτης που παρέτεινε την παραμονή του στην Αλεξάνδρεια για να εργασθεί εκεί και να κερδίσει περισσότερα χρήματα³⁴. Με βάση την πληροφορία αυτή μπορούμε να υποθέσουμε πως η οικονομική κατάσταση της οικογένειας δεν ήταν τόσο καλή, αφού χρειάστηκε ο σύζυγος να μεταναστεύσει για να εργασθεί. Μάλιστα, αυτό ενισχύεται και από το ότι ο Ιλαρίων διαβεβαιώνει τη σύζυγό του πως μόλις λάβει τον μισθό του θα της τον στείλει προφανώς για να καλύψει τις ανάγκες της οικογένειας (βλ. στίχ. 7-8 (πβ. BL XIII 149): ἐὰν εὐθὺς ὀψώνι|ον λάβωμεν ἀποστελῶ σε (1. σοι) ἄνω). Επομένως, το γενικό πλαίσιο αναφέρεται στην περίπτωση μιας οικογένειας που αντιμετωπίζει οικονομικό πρόβλημα με την σύζυγο να κυοφορεί το δεύτερο πιθανόν παιδί. Η γέννηση αυτού του παιδιού θα σημαίνει αύξηση των εξόδων ανατροφής και ταυτόχρονη μείωση του οικογενειακού εισοδήματος. Γι' αυτό και ο Ιλαρίων ζητά την έκθεση του βρέφους μετά τον τοκετό. Στο σημείο αυτό προκαλεί μεγάλη εντύπωση ο διαχωρισμός που γίνεται ανάμεσα στα δύο φύλα. Δηλαδή αν γεννηθεί αγόρι να το κρατήσει και να το εκθέσει αν είναι κορίτσι. Αυτή η σκληρή εντολή της έκθεσης και της παιδοκτονίας αντανακλά μια κοινή πρακτική και ευρέως διαδεδομένη μεταξύ των Ελλήνων και των Ρωμαίων κατά την ύστερη

³³ Για το ζήτημα της έκθεσης βρεφών πβ. BGU IV 1104 Z.1-28 (26 Απριλίου-25 Μαΐου 8 π.Χ.), BGU VIII 1849 (47 π.Χ.).

³⁴ Johnston, *Hilarion's letter to his wife* 151.

αρχαιότητα, μια καθιερωμένη μέθοδο περιορισμού της οικογένειας³⁵, σύμφωνα με την οποία η αξία της ζωής ενός βρέφους εξαρτιόταν από το φύλο του. Νομικά στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα οι άνδρες κατείχαν την εξουσία ή *potestas* της ζωής και του θανάτου πάνω στα παιδιά τους, χωρίς βέβαια να απουσιάζουν και οι περιπτώσεις εκείνες που και γυναίκες ζητούσαν την έκθεση των βρεφών.³⁶ Τα βρέφη με γενετικές ανωμαλίες και παραμορφώσεις καθώς και τα ανεπιθύμητα κορίτσια επρόκειτο να πεθάνουν από την έκθεση είτε στα στοιχεία της φύσης είτε στα άγρια ζώα³⁷. Ο Bagnall³⁸ μάλιστα σημειώνει ότι η έκθεση ήταν κυρίως ένα αστικό φαινόμενο, με τις οικογένειες των πόλεων να εγκαταλείπουν συχνά κορίτσια. Οι χωρικοί, από την άλλη, συχνά αναλάμβαναν αυτά τα εκτεθειμένα παιδιά, τα μεγάλωναν και τα πουλούσαν αργότερα. Η πραγματική λοιπόν έκθεση των παιδιών από τους γονείς τους γινόταν για κοινωνικούς ή οικονομικούς λόγους και στην περίπτωση αυτή ο εκθέτης δεν θέλει πραγματικά να πεθάνει το μωρό, αλλά αναγκάζεται σε αυτή την αποτρόπαια πράξη από τις περιστάσεις που είναι εξωτερικές προς το θύμα³⁹. Ειδικά μάλιστα τα κορίτσια θεωρούνταν λιγότερο χρήσιμα στην αγροτική οικονομία ή δεν συνεισέφεραν άμεσα οικονομικά.⁴⁰ Πέραν τούτου, ο William Harris⁴¹ σημειώνει ότι η αποδοχή της βρεφοκτονίας αυξάνονταν σε περιόδους γρήγορης πληθυσμιακής αύξησης, με σκοπό τη μείωση των γεννήσεων σε σταθερά επίπεδα. Εξάλλου, συνεχίζει ο ίδιος, η έκθεση θηλυκών βρεφών μπορεί να είχε σχέση με την πρόωμη ηλικία γάμου. Η γρήγορη αναπαραγωγή ήταν επιθυμητή, αλλά η οικονομική πίεση των πολυάριθμων παιδιών έσπρωχνε πολλές οικογένειες να εκθέσουν τα θηλυκά βρέφη. Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, πιθανολογούμε πως και οι λόγοι που ο Ιλαρίων έδωσε την εντολή της έκθεσης είναι οικονομικοί. Η οικογένεια πιθανόν να δυσκολευόταν με το ζήτημα της ανατροφής κι άλλου παιδιού και στο μέλλον να μην μπορούσε να ανταποκριθεί και στο ζήτημα της προίκας. Βέβαια, η αποδοχή του αρσενικού παιδιού που θα γεννιόταν καταρρίπτει το ζήτημα της ανατροφής ως τη βασική αιτία της έκθεσης, αναδεικνύοντας το θέμα της προίκας ίσως ως τον επικρατέστερο παράγοντα για την έκθεση του θηλυκού βρέφους. Επίσης, ο συντάκτης της επιστολής επιλέγει το ρήμα «έκβαλε» που χρησιμοποιείται είτε για τη σύζυγο όταν διώχνεται από τον άνδρα της,

³⁵ West, *Whose Baby?* 168.

³⁶ Βλ. αναλυτικότερα Lacey, *Patria Potestas* 121–44 στο 133–5.

³⁷ Johnston, *Hilarion's letter to his wife* 152.

³⁸ Bagnall, *Missing Females* 121–138.

³⁹ Huys, *EΚΘΕΣΙΣ and ΑΠΟΘΕΣΙΣ* 190–91.

⁴⁰ Bagnall, *Missing Females* 121–138.

⁴¹ Harris, *The Theoretical Possibility of Extensive Infanticide* 114–16.

είτε για την αποβολή άχρηστων υλικών ή την εκδίωξη κακών πνευμάτων, προκειμένου να εκφράσει την έκθεση του θηλυκού βρέφους, ενώ το κατεξοχήν ρήμα για το θέμα που αναλύουμε είναι το «έκτιθημι».⁴² Μάλιστα, η επιλογή του ρήματος από τον Ηλαρίωνα δεν ενθαρρύνει την ελπίδα ότι θα γίνει κάτι για να βελτιωθούν οι προοπτικές ενός θηλυκού βρέφους⁴³. Τα εκτεθειμένα μωρά ήταν δημόσια παρατηρήσιμα και η βρεφοκτονία δεν χρειαζόταν να προσελκύσει την προσοχή. Η απλή παραμέληση ενός νεογέννητου βρέφους για λίγες ώρες συχνά θα εμπόδιζε την επιβίωσή του και η ζωή του θα μπορούσε να διακοπεί από απλή αδιαφορία⁴⁴. Η πρακτική της έκθεσης των βρεφών που οδηγούσε είτε στην παιδοκτονία είτε στη δουλεία,⁴⁵ ήταν καταδικαστέα και από τους χριστιανούς και από τους Εβραίους. Επρόκειτο για μία απεχθή και μισητή πράξη, η οποία μαρτυρείται τόσο σε χριστιανικά όσο και σε εβραϊκά κείμενα⁴⁶. Η επιστολή λοιπόν του Ηλαρίωνα προς την σύζυγό του απεικονίζει τη σκληρή πραγματικότητα της εποχής στο ζήτημα της βρεφοκτονίας μέσω της έκθεσης και μάλιστα των θηλυκών βρεφών. Η κοινωνική αποδοχή του θανάτου και μάλιστα της βρεφοκτονίας αντανακλά την αντίληψη ότι η ανθρώπινη ζωή μπορούσε να θυσιαστεί όταν δεν εξυπηρετούσε οικογενειακά ή κοινωνικά συμφέροντα. Η θανάτωση ενός ανθρώπου στην περίπτωση αυτή νομιμοποιείται και αντιμετωπίζεται με ιδιαίτερη απάθεια. Συνεπώς, ο θάνατος, στην περίπτωση αυτή, δεν αντιμετωπίζεται μόνο ως φυσικό γεγονός, αλλά και ως κοινωνικό εργαλείο, που καθοδηγείται από οικονομικές και κοινωνικές αναγκαιότητες.

⁴² Βλ. Johnston, *Hilarion's letter to his wife* 152, υποσημείωση 15.

⁴³ West, *Whose Baby?* 170.

⁴⁴ West, *Whose Baby?* 171.

⁴⁵ Στο άρθρο του με τίτλο «Η έκθεση των παιδιών στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία», ο William Harris υποστηρίζει ότι η πρακτική της έκθεσης ήταν αρκετά διαδεδομένη, πιθανότατα εγκαταλείπονταν περισσότερα κορίτσια από αγόρια, και αυτή η πρακτική αποτελούσε σημαντική πηγή προμήθειας δούλων. Βλ. Bagnall, *Missing Females* 121–38.

⁴⁶ Ο Εβραίος απολογητής Φύλων της Αλεξάνδρειας (περ. 20 π.Χ. -50 μ.Χ.), επικαλούμενος την Έξοδο 21:22, καταδικάζει την έκθεση των βρεφών και όλων των μορφών παιδοκτονίας, όσο και ο συγγραφέας της Αποκάλυψης του Πέτρου (τέλη του δεύτερου ή αρχές του τρίτου αιώνα μ.Χ.) καταδικάζει την παιδοκτονία, συμπεριλαμβανομένης της άμβλωσης. Βλ. Johnston, *Hilarion's letter to his wife* 157-158.

Κεφάλαιο 5: Οι οικονομικές και νομικές προεκτάσεις του θανάτου στις ιδιωτικές επιστολές

Ο θάνατος είναι ένα γεγονός που επιφέρει κυρίως για τους συγγενείς οικονομικές αλλά και νομικές συνέπειες· από τις οικονομικές υποχρεώσεις για τη διαδικασία της κηδείας και της ταφής του αποθανόντος μέχρι τη διαχείριση της περιουσίας και τα κληρονομικά ζητήματά που ανακύπτουν. Τα συγγενικά λοιπόν πρόσωπα καλούνται να διευθετήσουν τέτοιου είδους θέματα, ώστε να αποφύγουν παραλείψεις και αμφισβητήσεις που μπορεί να οδηγήσουν σε νομικές διαμάχες και προβλήματα, τόσο με άλλα συγγενικά πρόσωπα αλλά και με το ίδιο το κράτος. Πέραν όμως αυτών, ο θάνατος ενός ανθρώπου μπορεί να διαταράξει τους συντροφικούς δεσμούς ανάμεσα στα δύο φύλα και να προκύψουν νομικές αξιώσεις κυρίως για την γυναίκα. Τέλος, νομικής φύσης ζητήματα εγείρονται και για τον δράστη μιας δολοφονίας ενός δούλου.

Στην επόμενη επιστολή, P. Nekt. XVIII (= P.Lond. III 717 descr. =W.Chr. 498 = Sel. Pap. I 157 = P.Grenf. II, 77 = W. Crön. SPP IV, 89) (Μεγάλη Όαση· 260-275 μ.Χ.) (πβ. BL IV 35, XI 87), εκφράζεται το παράπονο του συντάκτη προς του παραλήπτες, εξαιτίας της αμέλειάς τους να παραλάβουν ένα σώμα και να πληρώσουν τα έξοδα της κηδείας. Μέσα από αυτό το ζήτημα, η επιστολή μας δίνει και αρκετές πληροφορίες και σχετικά με το κόστος μιας κηδείας. Συγκεκριμένα, ο δέκαρχος Μέλας γράφει τον Σαραπίωνα και τον Σιλβανό, ότι τους έστειλε μέσω του νεκροτάφου το σώμα του αδελφού τους Φιβίωνος,⁴⁷ καταβάλλοντάς μάλιστα και το ποσό των 340 δραχμών ως αμοιβή για τη μεταφορά του σώματος,⁴⁸ βλ. στίχ. 2-8: ἀπέστειλα ὑμῖν | [διὰ τοῦ ν]εκροτάφου τὸ σῶμα τοῦ | [ἀδ]ελ[φοῦ] Φιβίωνος, καὶ ἐπλήρωσα | [αὐ]τὸν [το]ῦς μισθοὺς τῆς παρακομιδῆς τοῦ σώματος ὄντας ἐν δραγμαῖς | τριακοσίαις τεσσεράκοντα παλαιοῦ | νομίσματος. Οι «νεκροτάφου» δεν περιορίζονται αποκλειστικά και μόνο στους νεκροθάφτες, αλλά πρόκειται για τα πρόσωπα εκείνα που ήταν υπεύθυνα για την όλη διαδικασία της μουμιοποίησης και της ταφής.⁴⁹ Ήταν δηλαδή συγκεκριμένοι επαγγελματίες που παρείχαν τις υπηρεσίες τους έναντι

⁴⁷ Η διατύπωση «προς τον Σαραπίωνα και τον Σιλβάνο τους αδελφούς του Φιβίωνος», φαίνεται να υποστηρίζει μια οικογενειακή σχέση, βλ. Bagnall, *The Undertakers* 66.

⁴⁸ Οι 340 δραχμές ήταν το κύριο ποσό για τη μεταφορά ενός σώματος από τους νεκροτάφους πριν το 275 μ.Χ. Bagnall, *The Undertakers* 10.

⁴⁹ Για τους νεκροτάφους βλ. αναλυτικότερα Bagnall, *The Undertakers*, 7-13. Πβ. Επίσης για το τέλος των νεκροτάφων τα κείμενα: O.Camb. 51 (8 Ιουλίου 12 μ.Χ.), O.Cair. GPW 89 (=O.Cair. Cat. 9558) (9 Ιανουαρίου 14 μ.Χ.), O.Bodl. II 2044 (μέσα 2^{ου} - αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ.).

αμοιβής. Με λίγα λόγια, ήταν αυτοί που θα ονομάζαμε σήμερα εργολάβοι κηδειών. Στη συνέχεια της επιστολής, ο συντάκτης της εκφράζει την έκπληξή του που οι παραλήπτες αντί να πάρουν το σώμα του αδελφού τους, μεταφέρουν μόνο τα πράγματά του, και ενδιαφέρονται μόνο γι' αυτά, βλ. στίχ. 8-14: καὶ θαυμάζω πάνυ | [ὅτι] ἀλόγως ἀπέστητε μὴ ἄραντες | [τὸ σ]ῶμα τοῦ ἀδελφοῦ ὑμῶν, ἀλλὰ | σ[υ]νλέξαντες (l. συλλέξαντες) ὅσα εἶχεν καὶ οὕτως | ἀπέστητε. καὶ ἐκ τούτου ἔμαθον | ὅτι οὐ χάριν τοῦ νεκροῦ ἀνήλθατε | ἀλλὰ χάριν τῶν σκευῶν αὐτοῦ. Τους καλεῖ λοιπόν, να πληρώσουν τα οφειλόμενα για την κηδεία του εν λόγω αδελφού, τα οποία ανέρχονταν συνολικά σε 520 δραχμές, επισυνάπτοντας σχετικό πίνακα. Αυτά ήταν φάρμακα, κρασί, λάδι, κριθάρι, σινδόνα, η διατροφή του νεκροτάφου κατά τη μεταφορά της σορού και ο μισθός του. Με βάση τις παραπάνω πληροφορίες, διαπιστώνουμε πως η ταφή του νεκρού δεν αποτελούσε μια απλώς συναισθηματική ή θρησκευτική υποχρέωση των συγγενικών του προσώπων. Απαιτούνταν δαπάνες που αφορούσαν τόσο την αμοιβή των αρμοδίων για την ταρίχευση και την ταφή, όσο και την αγορά υλικών για τη διαδικασία αυτή. Από τις δαπάνες που αναφέρονται στην επιστολή προκύπτει ότι ο θάνατος είχε και οικονομική διάσταση, καθώς οι δαπάνες της ταφής ήταν σημαντικές και απαιτούσαν οικονομικούς πόρους. Επίσης, η αδιαφορία των αδελφών του Φιβίωνος για την ταφή του σώματος, σε συνδυασμό με την εστίασή τους στα υπάρχοντά του, φανερώνει ότι ο θάνατος δεν αντιμετωπιζόταν μόνο ως ευκαιρία να τιμηθεί η μνήμη του νεκρού, αλλά και ως ευκαιρία για να αποκτηθεί η κληρονομιά του. Εγείρεται λοιπόν το ζήτημα της κληρονομιάς που φαίνεται στη συγκεκριμένη περίπτωση να υπερβαίνει τη συναισθηματική και θρησκευτική υποχρέωση της ταφής.

Μία άλλη περίπτωση οικογενειακών προβλημάτων οικονομικής φύσης, εξαιτίας του θανάτου ενός προσώπου, διασώζει ο πάπυρος P.Wisc. II 74 (Άγνωστη προέλευση· 2^ο μισό 4^{ου} αι. μ.Χ.) (πβ. BL XI 291). Πρόκειται για μια επιστολή με κατεπείγοντα χαρακτήρα στην οποία ζητείται η παρουσία ενός αδελφού, εξαιτίας του θανάτου μια μητέρας, πιθανόν για να διευθετηθούν οικογενειακά ζητήματα. Συγκεκριμένα, δύο αδελφές, η Κύρα και η Αία ζητούν από τον αδελφό τους, Αφύγχιο, να σπεύσει καθώς η μητέρα τους πέθανε, ώστε να τακτοποιηθούν κάποια ζητήματα σχετικά με την οικεία τους, βλ. στίχ. 4-8: ἐπιδὴ (l. ἐπειδὴ) ἡ μήτηρ ἡμῶν ἀπεγένετο | καὶ πάνοι (l. πάνυ) χρίαν (l. χρείαν) ἔχω { .ι } \ μεν' (l. ἔχομεν) τῇ παρουσίᾳ σου. μὴ θε|λήσης οὖν παραμῖναι (l. παραμεῖναι) παρὰ σοι τοῦ σαι (l. σε) ἀπαντῆ|σαι πρὸς

ὕμᾱς (I. ἡμᾱς) καὶ ἀπολέσωμεν τὴν | οἰκίαν ἡμῶν⁵⁰. Ἡ ἐπιστολή υπαγορεύτηκε ἀπὸ μία ἀπὸ τις ἀδελφές, τὴν Κύρα, καὶ κατὰ διαστήματα συσχετίζει καὶ τὴν ἀδελφή της Αἴα, γιὰ νὰ κάνει τὸ αἴτημά της πιο δεσμευτικό⁵¹. Ἡ συντάκτρια ἐπίσης χρησιμοποιοῦν γιὰ νὰ δηλώσει τὸν θάνατο της μητέρας της τὸ ρῆμα «ἀπογίγνομαι»⁵² σὲ χρόνο ἀόριστο, δηλώνοντας ἔτσι ὅτι τὸ γεγονός του θανάτου ἔχει ἤδη συντελεσθεῖ. Ἄλλες λέξεις ἢ ἐκφράσεις ποὺ νὰ περιγράφουν τὸν θάνατο της μητέρας δὲν ὑπάρχουν στο κείμενο. Ὅμως αὐτὸ ποὺ ἀξίζει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ εἶναι ὅτι τὸ κύριο θέμα δὲν ἀποτελεῖ ὁ θάνατος της μητέρας καὶ γι' αὐτὸ ἴσως δὲν δίνονται καὶ πληροφορίες σχετικὰ με τὸ γεγονός αὐτό. Τὸ κύριο θέμα εἶναι ἡ επιτακτικὴ ἀνάγκη νὰ σπεύσει ὁ Αφύγχιος στὸν τόπο ποὺ βρίσκονται οἱ ἀδελφές του. Ἡ παρουσία του ἐκεῖ κρίνεται ἐπιβεβλημένη, καθὼς ὑπάρχει ὁ κίνδυνος οἱ δύο ἀδελφές νὰ χάσουν τὸ σπίτι τους. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Αφύγχιος ζούσε μακριὰ καὶ ἦταν παντρεμένος, ἐξακολουθοῦσε νὰ θεωρεῖται ὁ επικεφαλῆς της οἰκογένειας ἀπὸ τὴν ὁποία προερχόταν. Ἡ ἐπιστολή λοιπὸν αὐτὴ ἐστιάζει σὲ κληρονομικὰ ζητήματα, τὰ ὁποῖα ἐνεργοποιούνται καὶ ἀφοροῦν τοὺς συγγενεῖς του ἀμέσου οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος, ὅπως εἶναι τὰ παιδιά, ἀποκαλύπτοντας ἔτσι τὴν κοινωνικὴ διάσταση τοῦ θανάτου. Σύμφωνα με τὸν Bagnall⁵³ ἓνα πατρικὸ σπίτι μοιραζόταν στα ἀδέλφια, στο ὁποῖο πολλὲς φορές μάλιστα συγκατοικοῦσαν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ κληρονομικὲς διαμάχες γιὰ τὴν γονικὴ περιουσία δὲν ἦταν σπάνιες. Ὅμως, στὴν περίπτωση τοῦ παπύρου μας δὲν διαφαίνεται νὰ ἰσχύει θέμα διαμάχης ἀνάμεσα στα ἀδέλφια. Ἀντίθετα, λόγῳ τοῦ θανάτου της μητέρας, ἡ οἰκία τῶν ἀδελφῶν βρίσκεται σὲ κίνδυνο. Νὰ σημειωθεῖ ἀκόμη πως στὴν ἐπιστολή δὲν ὑπάρχει καμία ἐκφραση συναισθήματος θλίψης ἢ πένθους γιὰ τὸ γεγονός του θανάτου ἀναδεικνύοντας τὴ διευθέτηση πρακτικῶν-περιουσιακῶν ζητημάτων ποὺ μπορεῖ νὰ προκύψουν ἀπὸ τὴν ἀπώλεια ἐνὸς γονέα.

Ἐνα ἀκόμη ζήτημα ποὺ συνδέεται ἀμεσα με τὸ γεγονός του θανάτου ἐνὸς ἀτόμου εἶναι αὐτὸ της κληρονομιάς. Ἀναφορὰ σὲ αὐτὸ γίνεται στὸν P.Mich. VIII 475 (=Michigan. Apis. 2456 = Oxford - Irap. Apis. 1623) (Ἄγνωστη προέλευση· ἀρχές 2^{ου} αἰ. μ.Χ.), ποὺ ἀνήκει στο ἀρχεῖο τοῦ Τιβεριανού. Ἀποστολέας εἶναι ὁ Παπίριος

⁵⁰ Θωμά, *Γυναῖκες ἐπιστολογράφοι* 30-31, 618-620.

⁵¹ Bagnall-Cribiore, *Women's Letters* 87-88.

⁵² Ἀναφορικὰ με τὴ χρήση τοῦ ρήματος «ἀπογίγνομαι» βλ. Chrysanthou-Papathomos, *Zur Terminologie Des Sterbens*, 7. Ἐπίσης, πβ. τὶς ἰδιωτικὲς ἐπιστολές P. Brem. 15 (= C. Pap. Hengstl 108=C. Pap. Jud. II 446) (29 Αυγούστου 118μ.Χ.), P.Mich. VIII 475 (ἀρχές 2^{ου} αἰ. μ.Χ.), P.Oslo II 59 (4ος αἰ. μ.Χ.).

⁵³ Bagnall, *Egypt in Late Antiquity* 126.

Απολλινάριος και ο παραλήπτης ο αδελφός του, Κλαύδιος Τιβεριανός, βετεράνος του ρωμαϊκού στρατού⁵⁴. Ο Απολλινάριος γράφει στον Τιβεριανό για να τον ρωτήσει σχετικά με μια πώληση και για το πότε θα ανοίξει η διαθήκη ενός πρόσφατα αποθανόντος. Συγκεκριμένα, αναφέρει πως άκουσε ότι ένας άνδρας ονόματι Σέξτος απεβίωσε και ζητά από τον αδελφό του να πληροφορηθεί ποιος είναι ο κληρονόμος του Σέξτου και πότε θα ανοιχθεί η διαθήκη του, βλ. στίχ. 12-16: καὶ περὶ | Σέξτου ἤκουσα ὅτι ἀπεγένε|το. γνῶθι οὖν τίς αὐτοῦ | κληρονόμος ἐστὶ καὶ πότε | ἡ διαθήκη αὐτοῦ ἀνύγεται (1. ἀνοίγεται). Η ανακοίνωση του θανάτου γίνεται με τη χρήση του ρήματος «ἀπογίγνομαι»⁵⁵. Μόνο το όνομα του αποθανόντος αναφέρεται, χωρίς να παρέχονται λεπτομέρειες σχετικά με την ημερομηνία ή την αιτία του θανάτου. Πιθανώς αυτές οι πληροφορίες να μην είναι τόσο σημαντικές για τον παραλήπτη, καθώς η επιστολή εστιάζει -εκτός από το θέμα της πώλησης- και στο ζήτημα της διαθήκης. Γι' αυτό και ο Απολλινάριος ζητά να μάθει ποιος θα κληρονομήσει τον Σέξτο και πότε θα ανοιχθεί η διαθήκη του. Στην επιστολή δεν υπάρχουν λέξεις που να εκφράζουν θλίψη ή πένθος. Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι η ανακοίνωση του θανάτου του Σέξτου δεν είναι το κύριο θέμα της επιστολής, αλλά δευτερεύον. Αυτό προκύπτει από το ότι ο πάπυρος δεν παρέχει επιπλέον πληροφορίες ούτε για την ταυτότητα του νεκρού Σέξτου ούτε για τη σχέση του αποθανόντος με τον αποστολέα και τον παραλήπτη. Ωστόσο, έμμεσα προκύπτει ότι ήταν ένα πρόσωπο που και οι δύο γνώριζαν, αλλά χωρίς να έχουν συναισθηματική σύνδεση μαζί του λόγω πιθανόν της απουσίας συναισθηματικών εκφράσεων στην επιστολή. Ο θάνατος λοιπόν ενεργοποιεί μια σειρά διαδικασιών που αφορούν την περιουσία του αποθανόντος και τους κληρονόμους του, όπως το άνοιγμα της διαθήκης και η κατανομή της περιουσίας. Σε μια διαθήκη αυτό που καθορίζει την κατανομή της περιουσίας είναι συνήθως στενή συγγένεια ή οποιοδήποτε άλλοι δεσμοί αγάπης ή συμφέροντος που ώθησαν τον διαθέτη να αφήσει την περιουσία του σε ένα ή περισσότερα πρόσωπα.⁵⁶ Η διαθήκη στην Αίγυπτο ήταν κατά κύριο λόγο ένας ελληνικός νομικός θεσμός και σε μικρότερο βαθμό, αιγυπτιακός. Ήταν ένα έγγραφο που αφορούσε κυρίως ή τουλάχιστον το πιο εύπορο κομμάτι του πληθυσμού, το οποίο ήταν ελληνικό ή είχε ελληνικές επιρροές⁵⁷. Η λέξη «διαθήκη»⁵⁸ ήταν γνωστή στην κλασική Ελλάδα, και το

⁵⁴ Head, *The Letters of Claudius Terentianus* 223, υποσημείωση 11 και White, *Ancient Letters* 171-173.

⁵⁵ Για τη χρήση του ρήματος «ἀπογίγνομαι» βλ. υποσημείωση 34.

⁵⁶ Montevecchi, *Ricerche Di Sociologia* 67-121, 74.

⁵⁷ Montevecchi, *Ricerche Di Sociologia* 87.

ρήμα «διατίθεμαι» είχε διαφορετικές έννοιες ανάλογα με την εποχή και την περιοχή⁵⁹. Οι διαθήκες μετά τη σύνταξή τους από τον διαθέτη σφραγιζόταν με την παρουσία μαρτύρων, και μετά τον θάνατο του διαθέτη ακολουθούσε η διαδικασία ανοίγματός τους με τη σύνταξη πρωτοκόλλων. Σύμφωνα με αυτά τα έγγραφα, ο ρόλος των μαρτύρων κατά τη διαδικασία της ανοίγματος της διαθήκης ήταν να αναγνωρίζουν τις σφραγίδες που είχαν τοποθετήσει στις πινακίδες κατά τη στιγμή της σύνταξής της. Η προφορική διαθήκη δεν υπήρχε στις τοπικές νομικές πρακτικές στην Αίγυπτο, και η έννοια της διαθήκης χωρίς έγγραφο δεν υφίστατο. Η διαδικασία ανοίγματος μιας διαθήκης μετά τον θάνατο του διαθέτη ήταν σημαντική και μπορούσε να γίνει οπουδήποτε. Ο White προτείνει ότι η διαθήκη θα είχε ανοίξει παρουσία του στρατηγού⁶⁰, καθώς εκείνος ήταν υπεύθυνος για το άνοιγμα των ρωμαϊκών διαθηκών στη νομό του⁶¹. Αν και στα ρωμαϊκά έγγραφα δεν αναφέρεται κάποια χρέωση για το άνοιγμα της διαθήκης, αυτή συνήθως συνεπαγόταν την καταβολή ενός φόρου.⁶²

Στο θέμα της κληρονομιάς αναφέρεται επίσης και η επιστολή P. Oxy. LIX 3998 (Οξύρυγχος· 4^{ος} αι. μ.Χ.). Κάποιος με το όνομα Θώνης γράφει την επιστολή του σε δύο πρόσωπα: σε μια γυναίκα που ονομάζεται Σύρα και είναι πιθανότατα η κόρη του, και έναν άνδρα που ονομάζεται Καλλίνικος, ο οποίος θα μπορούσε να είναι ο σύζυγος της Σύρας. Ενώ το έγγραφο αποστέλλεται και στα δύο αυτά πρόσωπα, το κύριο περιεχόμενό του απευθύνεται κυρίως στη Σύρα⁶³. Ο Θώνης εξηγεί στην επιστολή ότι, παρά την υποχρέωσή του να επιστρέψει πριν από την εικοστή του μήνα Φαμενώθ, θα καθυστερήσει λόγω του θανάτου του συζύγου της Θεοδώρας, αδελφής της Σύρας. Ο λόγος αυτής της καθυστέρησης είναι η διαμάχη με τον αδελφό του

⁵⁸ Εκτός από τα νομικά κείμενα, η λέξη «διαθήκη» απαντά στις ιδιωτικές επιστολές O. Did. 439 (110-114 μ.Χ.) και P. Athen. LXII (130-199 μ.Χ.).

⁵⁹ Nowak, *Wills in the Roman Empire* 11-12. Στην Αθήνα, για παράδειγμα, θα μπορούσε να αναφέρεται σε διαθήκη με σκοπό τον διορισμό διαδόχου για τον οίκο, και πριν ή κατά την εποχή του Σόλωνα μπορεί επίσης να αναφερόταν σε διαθήκη. Η λέξη διαθήκη αφορούσε μια πράξη με την οποία ένας Αθηναίος μπορούσε να κάνει διατάξεις σχετικά με την περιουσία του, να αποφασίσει για τον γάμο της συζύγου και των θυγατέρων του, να δώσει οδηγίες για την κηδεία του ή να επιλέξει κηδεμόνες για τους συγγενείς του. Αυτή τη σημασία είχε η διαθήκη και στην ελληνιστική Αίγυπτο. Ο ίδιος όρος διαθήκη εφαρμόζεται επίσης στις ρωμαϊκές διαθήκες. Μερικές φορές εμφανιζόταν στην έκφραση ρωμαϊκή διαθήκη, η οποία χρησιμοποιούνταν για τη διάκριση μεταξύ ρωμαϊκών και τοπικών διαθηκών. Περιστασιακά χρησιμοποιούνταν και άλλα ουσιαστικά για να περιγράψουν τις ρωμαϊκές διαθήκες: βούλημα ή βούλησις, κυριολεκτικά "μια διαθήκη", "μια επιθυμία", "μια πρόθεση". Τα τρία ουσιαστικά - διαθήκη, βούλημα, και βούλησις- φαίνεται να ήταν συνώνυμα και θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως αντίστοιχα του λατινικού testamentum.

⁶⁰ White, *Ancient Letters* 171-173.

⁶¹ Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt* 153.

⁶² Σχετικά με το άνοιγμα της διαθήκης βλ. Nowak, *Wills in the Roman Empire* 73-103.

⁶³ Blumell, *Lettered Christians* 574.

νεκρού σχετικά με την περιουσία, βλ. στίχ.: 9-14: καὶ πάν|υ συνέχομαι μὴ δυνασθῶ πρὸς τὴν προ|θεσμίαν καθισελθὶν (l. κατεισελθεῖν) διότι ἔτελεύτησεν ὁ | ἀνὴρ τῆς ἀδελφῆς σου Θεοδώρας καὶ ἐν | συνζητήσι (l. συζητήσει) εἰμὲι (l. εἰμὶ) μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐ|τοῦ ἕνεκα τῶν τῆς θυγατρὸς αὐτῆς. Ο Θώνης λοιπόν, ὅπως φαίνεται, υπερασπιζόταν τα συμφέροντα της εγγονῆς του ενάντια σε εκείνα του αδελφού του πατέρα της. Ο θάνατος του συζύγου της Θεοδώρας βλέπουμε να επηρεάζει τις οικογενειακές σχέσεις των μελών. Προέκυψε μία νομική διαμάχη ανάμεσα στον Θώνη και τον αδελφό του εκλιπόντος για το θέμα της μεταβίβασης και της διατήρησης της περιουσίας στη θυγατέρα του εκλιπόντος. Σύμφωνα με το Ρωμαϊκό Δίκαιο, τα παιδιά υποτίθεται πως κληρονομούσαν ἴσο μερίδιο της περιουσίας των γονέων τους,⁶⁴ αλλά στην περίπτωση της επιστολῆς δεν προκύπτει τέτοιο ζήτημα καθώς η κληρονόμος είναι μία. Ὅπως παρατηρεῖ ο Roger Bagnall, η εκτενὴς τεκμηρίωση για το θέμα της κληρονομιάς αφορά κυρίως στη μεταβίβαση της περιουσίας ἀπὸ τους γονεῖς στα παιδιά τους και ειδικά ὅταν τα παιδιά εἶναι ἀνήλικα, κάποιος ἄλλος επιχειρεῖ να παρέμβει⁶⁵. Οι διαμάχες για την κληρονομιά ἦταν συνηθισμένες και δυσάρεστες, κυρίως στις σχέσεις με πιο μακρινούς συγγενεῖς, και το θέμα, ὅπως ο θεῖος που καταχράστηκε την κληρονομιά, επαναλαμβάνεται⁶⁶. Στην περίπτωση της επιστολῆς πιθανόν το πρόσωπο αὐτό να εἶναι ο ἀδελφός του εκλιπόντος που αναφέρεται. Μια πληροφορία ἐπίσης που μπορεί να ἰσχύει με βάση τα παραπάνω, χωρίς βέβαια να αναφέρεται στο κείμενο, αφορά το ἐνδεχόμενο να ἔχει πεθάνει και η κόρη του Θώνη, η Θεοδώρα, και να ἔχει μείνει η ἀνήλικη κόρη της ὀρφανή. Ἐτσι, μπορεί να δικαιολογηθεῖ και η διαμάχη ἀνάμεσα στον παππού της και τον θεῖο της. Αν δεχθούμε ως σωστή αὐτή την ἐκδοχή, τότε προέκυπτε το ζήτημα της επιτροπείας.⁶⁷ Πέρα λοιπόν ἀπὸ την προσωπική ἀπώλεια, ο θάνατος ἀποδεικνύεται ὅτι εἶναι ἓνα θέμα με νομικές και κοινωνικές διαστάσεις. Η ἀνησυχία για τη διαχείριση της περιουσίας και την προστασία των ἀνήλικων κληρονόμων ἦταν ἐντονη, καθώς η πιθανότητα κατάχρησης ἀπὸ συγγενεῖς ἦταν ὑπαρκτή. Ἐπίσης, ο θάνατος μπορούσε να λειτουργήσει και ως ἀφορμή για την διατάραξη της οικογενειακῆς

⁶⁴ Theodorides, *The concept of law* 292.

⁶⁵ Bagnall, *Egypt in Late Antiquity* 203.

⁶⁶ Bagnall, *Egypt in Late Antiquity* 205 και Thoma, *The law of succession* 475-483.

⁶⁷ Ἦταν ἐξαιρετικά σπάνιο για ἓνα παιδί να φτάσει την ηλικία των δεκαοκτώ ἐτῶν με τους δύο γονεῖς του ἀκόμα ἐν ζωῇ, και για πολλούς, οι γονεῖς εἶχαν ἤδη φύγει ἀπὸ τη ζωῇ. Αὐτό οδήγησε ἀναπόφευκτα στην ἀνάγκη για επιτροπεία, ειδικά για τα παιδιά κάτω των δεκατεσσάρων ἐτῶν, ἀνοίγοντας το δρόμο για την πιθανότητα κατάχρησης της περιουσίας των ὀρφανῶν ἀπὸ τους συγγενεῖς που εἶχαν ἀναλάβει την ἐπιμέλειά τους. Ἀκόμα και ἓνας σχετικά ἐντιμος κηδεμόνας θα μπορούσε ἀργότερα να ἐρθεῖ σε σύγκρουση με τα παιδιά για το τι συνιστούσε ὀρθή διαχείριση. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity* 206.

συνοχής προκαλώντας νομικές διαμάχες. Γι' αυτό και απαιτούνταν η λήψη μέτρων από την πλευρά της κοινωνίας, ώστε να προστατεύονται τα ανήλικα μέλη που παρέμεναν στη ζωή, αλλά και να εξασφαλίζεται η ομαλή μετάβαση της περιουσίας στους απογόνους.

Στην επόμενη επιστολή, στον P. Oxy. VI 928 (Οξύρυγχος· 2^{ος}-3^{ος} αι. μ.Χ.) ο θάνατος ενός ανθρώπου αποτελεί ρυθμιστή νέων καταστάσεων για το πρόσωπο που σχετίζεται με τον νεκρό. Συγκεκριμένα, ο Λούκιος φαίνεται να προειδοποιεί τον Απολλινάριο με φιλικό τρόπο ότι μετά τον θάνατο του Ζωπύρου, ο οποίος πιθανόν ήταν ο πιο ελπιδοφόρος μνηστήρας στο παρελθόν,⁶⁸ η Ταΐς, εκτός από αυτόν, διεκδικείται και από άλλους άνδρες, βλ. στίχ. 3-5: ἐπὶ (1. ἐπεὶ) Ζωπύρου τελευτήσαντος τῆ | Ταΐδι τοῦ Ἀμφιθαλέος εἰσὶν οἱ | ἐπεδρεύοντες (1. ἐφεδρεύοντες). Η μόνη πληροφορία σχετικά με τον θάνατο που θεωρείται σημαντική από τον συντάκτη να περιληφθεί είναι το όνομα του θανόντος, ο οποίος από τα συμφραζόμενα σχετιζόταν με την Ταΐδα. Οι αιτίες που συμβαίνει αυτό μπορεί να είναι δύο. Πρώτον, επειδή επιθυμεί να διασφαλίσει ότι η Ταΐς είναι πραγματικά ελεύθερη από εδώ και στο εξής, αφού ο θάνατος του ατόμου που συνδεόταν μαζί της αποτελεί αδιαμφισβήτητη απόδειξη. Δεύτερον, με τον θάνατο του Ζωπύρου, δεν υπάρχει πλέον καμία δέσμευση για την Ταΐδα. Επομένως, η αναφορά του θανάτου στην παρούσα επιστολή λειτουργεί ως βεβαιωτική ένδειξη ενός γεγονότος, ώστε να παρακινήσει τον παραλήπτη να δράσει για να διεκδικήσει την Ταΐδα. Οι Grenfell και Hunt έχουν διατυπώσει και την υπόθεση ότι σχεδιάζεται επίθεση σε αυτή την κοπέλα, καθώς ο Απολλινάριος ενημερώνεται από τον Λούκιο για μια συνωμοσία εναντίον της Ταΐδος που είχε χάσει τον προστάτη της και του ζητείται να γίνει φίλος της⁶⁹. Αν στηριχτούμε σ' αυτή την υπόθεση, τότε μπορούμε να σχολιάσουμε πως ο θάνατος του Ζωπύρου - εκτός των άλλων που αναφέραμε - αφήνει απροστάτευτη την Ταΐδα, και αίρει την προστασία που είχε εκείνη, όταν εκείνος βρισκόταν στη ζωή. Επίσης, η αναφορά στον θάνατο γίνεται με τη χρήση της μετοχής «τελευτήσαντος»⁷⁰. Ωστόσο, λέξεις ή εκφράσεις για να περιγράψουν τη θλίψη ή το πένθος των προσώπων εξαιτίας του θανάτου δεν υπάρχουν, καθώς τόσο ο αποστολέας όσο και ο παραλήπτης της επιστολής δεν έχουν κάποια σχέση με τον νεκρό. Ο θάνατος στη συγκεκριμένη

⁶⁸ Σύμφωνα με τους J. Hengstl και H. J. Wolff, (Hengstl-Wolff, *Griechische Papyri* 220-221) ένας ακόμη υποψήφιος μνηστήρας ήταν και ο γιος του κάποιου με το όνομα Σεβαστείνος.

⁶⁹ Grenfell-Hunt, *The Oxyrhynchus Papyri* 293.

⁷⁰ Για το ρήμα «τελευτώ» βλ. υποσημείωση 4.

επιστολή αποτελεί ένα γεγονός ολοκλήρωσης μιας σχέσης ανάμεσα σε δύο ανθρώπους, του Ζωπύρου με την Ταΐδα, με την έννοια του τέλους, και ταυτόχρονα την αφετηρία για τη σύναψη νέων σχέσεων. Επίσης, εξαιτίας του αίρεται ταυτόχρονα και η ασφάλεια που μπορεί να απολαμβάνει μία γυναίκα όταν χάνει τον προστάτη της.

Από το αρχείο του Κλαυδίου Τιβεριανού στις αρχές του δεύτερου αιώνα μ.Χ. (101-125 μ.Χ.) η επιστολή P. Mich. VIII 473 (πβ. BL XIII 137) αναφέρεται σε κάποιο νομικό ζήτημα που προκύπτει με αφορμή έναν θάνατο. Η Ταβθεύς εξηγεί στον αδελφό της, Τιβεριανό, πως ο γιος της, Σατορνίλος, βρέθηκε ένοχος ενός φόνου και του ζητά να διευθετήσει τις νομικές αξιώσεις που προέκυψαν από τη δολοφονία. Ο Σατορνίλος, μόλις ανακάλυψε ότι ο δούλος με το όνομα Μηνάς καταχραζόταν την περιουσία της οικογένειας, εξοργίστηκε και τον σκότωσε, βλ. στίχ. 14-16: οὐκ εὐδόκηκα αὐτὸν τὸν υἱὸν μου | α[ὐ]τὸν πιστεῦσαι Μηνᾶ. καὶ αὐτὸν φονεύσας εἶπέ | γ[ε] ἔμοι [μ]ὴ πογεῖν.⁷¹ Η δολοφονία του δούλου δηλώνεται με το ρήμα «φονεύω»⁷² χωρίς να αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο αυτή διεπράχθη. Επίσης, αναφέρεται το όνομα του δούλου, γεγονός που υποδηλώνει ότι το θύμα ήταν γνωστό και στην μητέρα του δράστη. Αξιοσημείωτο μάλιστα είναι ότι η δολοφονία δεν συνοδεύεται από εκδήλωση θλίψης ή πένθους· αντιθέτως, η συντάκτρια της επιστολής εκφράζει την ανησυχία της για τη διευθέτηση των νομικών ζητημάτων που απορρέουν από τον φόνο. Επομένως, εκτός των άλλων θεμάτων της επιστολής, αναδεικνύεται το αίτημα της συντάκτριας προς τον αδελφό της, να προβεί σε διακανονισμό των απαιτήσεων που προέκυψαν από τη δολοφονία⁷³. Πρόκειται μάλιστα για ένα ιδιαίτερος σοβαρό περιστατικό, για το οποίο η Ταβθεύς του υπενθυμίζει ότι της είναι υπόχρεος λόγω του μηνιαίου επιδόματος ή των μηνιαίων προμηθειών και των ενδυμάτων που του στέλνει. Το γεγονός πως η συντάκτρια της επιστολής δεν εκφράζει τη θλίψη της για τον θάνατο του δούλου αναδεικνύει μια κοινωνική πραγματικότητα σε βάρος των δούλων, καθώς αυτοί δεν αντιμετωπίζονταν ως ισότιμα μέλη. Αυτό επιβεβαιώνεται και από το ότι δεν γίνεται καμία αναφορά στις κυρώσεις που θα υποστεί ο δράστης εξαιτίας του φόνου, όπως για παράδειγμα φυλάκιση ή δίκη. Η δολοφονία λοιπόν του δούλου αντιμετωπίζεται ως ένα ζήτημα που απαιτεί νομική διευθέτηση χωρίς ποινικές κυρώσεις για τον δράστη.

⁷¹ Θωμά, *Γυναίκες επιστολογράφοι* 35-36, 315-316.

⁷² Για το ρήμα «φονεύω» στις ιδιωτικές επιστολές πβ. SB VI 9271(1^{ος}-2^{ος} αι. μ.Χ.), P. Strasb. IV 233 (2^ο μισό 3^{ου} αι. μ.Χ.), SB XIV 11957 (2^ο μισό 5^{ου} αι. μ.Χ.), Basp LX 159 (=P. Princ. GD 7618) (6^{ος} αι. μ.Χ.).

⁷³ Youtie Winter, *Papyri and Ostraca* 44.

Κεφάλαιο 6: Θάνατος και συναισθήματα στις ιδιωτικές επιστολές

Το γεγονός του θανάτου αποτελεί μία από τις πιο δύσκολες συναισθηματικά στιγμές στη ζωή ενός ανθρώπου, στις οποίες κυριαρχούν η θλίψη και το πένθος. Οι παραμυθητικές επιστολές, ή όπως τις χαρακτηρίζει ο Juan Chara "επιστολές συλλυπητηρίων"⁷⁴, περιλαμβάνουν τα συλλυπητήρια του συντάκτη καθώς και λόγια παρηγοριάς προς τους συγγενείς ή φίλους για την θάνατο ενός ανθρώπου. Οι συντάκτες τέτοιων επιστολών επιδιώκουν να προσφέρουν ψυχολογική υποστήριξη επιθυμώντας να ανακουφίσουν τον πόνο και να εκφράσουν τη συμπαράστασή τους. Οι αποστολείς είναι τόσο άνδρες όσο και γυναίκες και μας μεταφέρουν μια εικόνα ιδιωτικού πένθους και όχι δημοσίου. Επίσης, όπως προκύπτει και από την έρευνα, οι παρηγορητικές επιστολές αντικαθιστούσαν τη φυσική παρουσία του συντάκτη τους, ο οποίος για διάφορους λόγους ήταν αδύνατο να παραστεί στην κηδεία του εκλιπόντος.

Την παρακάτω επιστολή απευθύνει ο Ισιδώρος στη φίλη του Ταυσενούφη. Σύμφωνα με τον Juan Chara⁷⁵ πρόκειται πιθανώς για την παλαιότερη δημοσιευμένη επιστολή συλλυπητηρίων σε πάπυρο και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς είναι σχεδόν πλήρης και επικεντρώνεται αποκλειστικά στο θέμα της παρηγοριάς. Συγκεκριμένα, στον SB XIV 11646 (=P. Yale αρ. ευρ. 663) (Αρσινοΐτης νομός· τέλη 1^{ου}-2^{ου} αι. μ.Χ.), μετά τον συνήθη χαιρετισμό των ιδιωτικών επιστολών, ο επιστολογράφος εκφράζει τα συλλυπητήριά του στην Ταυσενούφη με αφορμή τον θάνατο του συζύγου της, βλ. στίχ. 6-8: λίαν έλοιπή|θην (l. έλυπή|θην) περι τοῦ συνβίου (l. συμβίου) σου ὡς πε|ρι Γερμανοῦ τοῦ ἀδελφοῦ μ[ου]. Ο συντάκτης συγκρίνει τη θλίψη του με εκείνη που βίωσε για τον θάνατο του αδελφού του, Γερμανού. Παρά την απουσία ενδείξεων για συγγενική σχέση μεταξύ αποστολέα και παραλήπτη, η αναφορά του Ισιδώρου στον θάνατο του αδελφού του και η εξίσωση αυτού του γεγονότος με τον θάνατο του συζύγου της Ταυσενούφης υποδηλώνει το βάθος της συναισθηματικής του οδύνης, καθώς η απώλεια ενός στενού συγγενικού προσώπου προκαλεί έντονη θλίψη στους οικείους. Επιπλέον, η Ταυσενούφη θα βρει παρηγοριά γνωρίζοντας ότι ο Ισιδώρος θρήνησε για τον σύζυγό της με την ίδια ένταση όπως για τον αδελφό του. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί πως ο συντάκτης της επιστολής αποφεύγει τη χρήση της λέξης «θάνατος» ή άλλων ετυμολογικά συγγενών

⁷⁴ Chara, *Letters of Condolence* 11.

⁷⁵ Chara, *Letters of Condolence* 53.

όρων. Αντ' αυτών, επιλέγει να εντάξει το γεγονός του θανάτου στο συναίσθημα της θλίψης που βίωσε, γι' αυτό και χρησιμοποιεί τη φράση «λίαν ἔλοιπήθην»⁷⁶. Αυτό υποστηρίζει επίσης ο Juan Chara,⁷⁷ ο οποίος αναφέρει ότι σ' αυτού του είδους τις επιστολές υπήρχε μια ευφημιστική τάση να αποφεύγεται η αναφορά της λέξης «θάνατος» λόγω του συναισθηματικού της φορτίου, το οποίο θα προκαλούσε αναμενόμενα συναισθήματα θλίψης στον αποδέκτη. Στη συνέχεια, ο συντάκτης προσπαθεί να μετριάσει το κλίμα οδύνης και θλίψης διατυπώνοντας μια προτροπή προς την Ταυσενούφη, βλ. στίχ. 9-11, π.β. BL XI, 214: ἀλλὰ θάρσι (l. θάρσει) καὶ γενναίως | φέρε· πάντων γὰρ τὸ[ὔτ' ἔσ]τιν. ὑγειαίνετω (l. ὑγιαίνετω) τὰ τέκνα [σου]. Συγκεκριμένα, τονίζει την ανάγκη για θάρρος και γενναιότητα μέσω της προστακτικής ἐγκλισης (θάρσι καὶ φέρε) ἀπέναντι σ' αυτή τη δυσάρεστη κατάσταση, αναγνωρίζοντας ότι ο θάνατος αποτελεί κοινή μοίρα για όλους τους ανθρώπους και είναι αδύνατο να αποφευχθεί. Αυτή η άποψη εκφράζει αφενός την αδυναμία του ανθρώπου να αντισταχθεί σ' αυτό το γεγονός και αφετέρου δύναται να συμβάλει στην ψυχολογική ανακούφιση της αποδέκτριας της επιστολής, διευκολύνοντάς την να ξεπεράσει τη θλίψη της και να συνεχίσει τη ζωή της. Προς την κατεύθυνση αυτή, η ευχή του συντάκτη για υγεία στα παιδιά της παραλήπτριας, διατυπωμένη με την προστακτική «ὑγειαίνετω», αποβλέπει στην ανατροπή του κλίματος θλίψης και στην ενθάρρυνση της παραλήπτριας να επικεντρωθεί στα παιδιά της, τα οποία συνιστούν πηγή χαράς και αισιοδοξίας για κάθε γονέα. Αξίζει να αναφερθεί ότι ο αποστολέας δεν περιορίζεται μόνο στις δικές του παραινέσεις προς την παραλήπτρια αλλά μεταφέρει και τους χαιρετισμούς των υπόλοιπων μελών της οικογένειάς του, βλ. στίχ. 12-13: ἀσπάζεται σε ἢ μήτηρ μ[ου] (l. μου) | καὶ οἱ ἀδελφοί μοι. Μ' αυτόν τον τρόπο εκφράζει ἔμμεσα τη συμπαράστασή τους στο πένθος της παραλήπτριας, ενισχύοντας ἔτσι την παρηγορητική διάσταση της επιστολής του. Προς το τέλος του κειμένου γίνεται αναφορά και στην αποστολή εκατό καρυδιών που σύμφωνα με τον Juan Chara αυτά πιθανόν να αποτελούσαν μέρος των ειδών που χρειαζόνταν κατά τη διάρκεια της κηδείας⁷⁸, βλ. στίχ. 13-15: κομιεῖς | παρὰ τοῦ διδόντες σοι τὸ ἐπ[ιστολιν

⁷⁶ Η φράση αυτή συναντάται και σε άλλες ιδιωτικές επιστολές. Πβ. P.Mich.VIII 487(= Oxford - Irap.Apis.1629), 5 (100-147μ. X.), P.Giss I 86, 1 (113-120(;) μ.Χ.), P. Oxy. XII 1481, 4 (αρχές 2ου αι. μ. X.), P. Oxy. XIV 1676 (=Sel. Pap. I 151), 10 (324 μ. X.). Παραλλαγή της φράσης αυτής αποτελεί η φράση: πάνυ ἔλυπήθην, πβ. P.Oxy. LV 3819, 9 (αρχές 4^{ου} αι. μ.Χ.), P.Laur. II 42, 1 (368-499 μ.Χ.), SB XXII 15482, 9 (5^{ου}-6^{ου} αι. μ.Χ.), APF. LXIII 120, 25 (μέσα 5^{ου} αι. μ. X.), CPR XXX 15, 3 (30 Αυγούστου 643-28 Αυγούστου 644 μ.Χ.).

⁷⁷ Chara, *Letters of Condolence* 35.

⁷⁸ Chara, *Letters of Condolence* 32.

(1. ἐπιστόλιον) ἑκατὸν κάρηα (1. κάρυα). Ο πρῶτος εκδότης του παπύρου σημειώνει ὅτι το δῶρο αὐτό μπορεῖ νὰ αποστέλλεται "για νὰ γλυκάνει τὸ πένθος" καὶ εἶναι ἓνα ἔθιμο που εξακολουθεῖ νὰ επικρατεῖ σε πολλές χώρες⁷⁹. Στὴν ἐπιστολή που ἐξετάζουμε μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ Ἰσίδωρος στέλνει αὐτὰ τὰ καρύδια για τὴ θυσία πρὸς τιμὴν του ἐκλιπόντος συζύγου τῆς Ταυσενούφης. Παρότι λοιπὸν ὁ θάνατος προκαλεῖ βαθιὰ οδύνη, ἡ παρηγοριά προέρχεται ἀπὸ τὴν αἴσθησι ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μόνος του στὴ θλίψη του. Ἡ Ταυσενούφη καλεῖται νὰ βρεῖ θάρρος ὄχι μόνον για τον εαυτὸ τῆς ἀλλὰ καὶ για τὰ παιδιὰ τῆς, που αποτελοῦν πηγὴ δύναμης καὶ ἐλπίδας. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποκαλύπτει τὸν θεμελιώδη ρόλο τῆς οἰκογένειας στὴ στήριξη τῶν μελῶν τῆς σε δύσκολες στιγμές.

Ἡ ἐπόμενη ἐπιστολή, BGU III 801 (Ἄγνωστη προέλευσι· 2^{ος} αἰ. μ.Χ.) στέλνεται ἀπὸ τὴν Τασουχάριον στὸν ἀδελφὸ τῆς Νεῖλο προσπαθώντας νὰ τον παρηγορήσει για τὸν θάνατο τῆς συζύγου του Ταοννώφριος, βλ. στίχ. 3-4, π.β. BL I 68, XI 20: λείαν (1. λίαν) ἀ[η]δῶς ἤ[κο]υ|σα περὶ Ταονν[ώ]φρι(ος). γενναίως φέρε | ἄδελφε διὰ τὰ | παιδιὰ σου⁸⁰. Συγκεκριμένα, ἀναφέρει πως πληροφορήθηκε για τὸ γεγονός του θανάτου χρησιμοποιώντας τὸ ρῆμα «ἀκούω» που συνήθως σημαίνει "ἀκούω με δυσαρέσκεια"⁸¹. Μάλιστα, συνοδεύεται ἀπὸ τὴν προσδιοριστικὴ φράσι «λείαν ἀηδῶς» για νὰ δηλώσει ὅτι ἡ Τασουχάριον πληροφορήθηκε για τὸν θάνατο τῆς Ταοννώφριος με ἐκδηλὴ θλίψη ἀπὸ τὴν ἀρχή. Επιπλέον, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ καὶ ἡ ευφημιστικὴ προσέγγισι που παρατηρεῖται, καθὼς ἀποφεύγεται ἀπὸ τὴ συντάκτρια ἡ ἀναφορὰ τῆ λέξης «θάνατος». Ἡ δήλωσή του ἐπιλέγεται νὰ γίνεῖ με τὸ ρηματικὸ σύνολο: λείαν (1. λίαν) ἀ[η]δῶς ἤ[κο]υ|σα. Στὴ συνέχεια τῆς ἐπιστολῆς, ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τῆς ἐκλιπούσας (Ταοννώφρις), σε ἀντίθεσι με τὴν προηγούμενη ἐπιστολή, ὅπου ἀναφέρθηκε μόνον ἡ συγγενικὴ σχέση του θανόντος με τὴν παραλήπτρια. Ἡ ἀναφορὰ στὸ ὄνομα τῆς ἐκλιπούσας ἐνδέχεται νὰ υποδηλώνει τὴ συναισθηματικὴ ἐγγύτητα τῆς συντάκτριας με τὸν παραλήπτη, λαμβάνοντας ὑπόψη τὴν ἀδελφικὴ σχέση που υπήρχε μεταξύ τους. Συνεπώς, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἡ συντάκτρια ἐπιδιώκει, μέσω αὐτῆς τῆς ἀναφορῆς, νὰ παρηγορήσει τὸν ἀδελφὸ τῆς καὶ νὰ μοιραστεῖ τὴν οδύνη του για τὴν ἀπώλεια τῆς συζύγου του. Στὴ συνέχεια του κειμένου, ἡ συντάκτρια με προστακτικὴ ἐγκλισι προτρέπει τὸν ἀδελφὸ τῆς νὰ υπομείνει τὴ θλίψη του με γενναιότητα για χάρη τῶν παιδιῶν του. Εἶναι γεγονός πως

⁷⁹ Chara, *Letters of Condolence* 33.

⁸⁰ Θωμά, *Γυναίκες ἐπιστολογράφοι* 408-409.

⁸¹ Ἀναλυτικότερα για τὴ χρῆσι τῆς λέξης «ἀκούω» βλ. Chara, *Letters of Condolence* 68.

ο θάνατος του ενός από τους δύο γονείς και ειδικότερα της μητέρας είναι ένα ιδιαίτερα δυσάρεστο γεγονός για τον επιζώντα γονέα καθώς και για τα ίδια τα παιδιά. Η προτροπή της συντάκτριας προς τον πατέρα υποδηλώνει ότι τα παιδιά βρίσκονταν σε μικρή ηλικία και χρειάζονταν τη συνεχή φροντίδα και υποστήριξή του⁸². Άρα λοιπόν υπεύθυνος για την ανατροφή τους από τότε και στο εξής θα ήταν εκείνος, ξεπερνώντας τη θλίψη που ένιωθε για την απώλεια της συζύγου του. Ενώ, όσο ζούσε η μητέρα ήταν αυτή υπεύθυνη για την παροχή τροφής και ενδυμασίας στην οικογένεια,⁸³ με τον θάνατό της καλείται ο πατέρας να αναλάβει αυτές τις υποχρεώσεις.⁸⁴ Επιπλέον, η συντάκτρια αναφέρεται στα παιδιά όχι μόνο σε σχέση με την πίεση της ανατροφής τους, αλλά και για ψυχολογικούς λόγους. Συγκεκριμένα, η παρουσία των παιδιών μπορεί να συμβάλει στην ανακούφιση του Νείλου από τον πόνο της απώλειας της συζύγου του και να τον βοηθήσει να συνεχίσει τη ζωή του. Στο τέλος της επιστολής η Τασουχάριον, αφού δεν μπορεί να βρεθεί κοντά στον αδελφό της, φροντίζει για τη νεκρική θυσία στέλνοντας γλυκά (συχνά αποξηραμένα φρούτα, ξηρούς καρπούς ή σύκα⁸⁵) και κουκουνάρια, βλ. στίχ. 12-19, π.β. BL XI 20: Κόμισαι παρὰ τοῦ | ἀναδιδόντι (1. ἀναδιδόντος) σοι ταύ|την ἐπιστολὴν | τραγήματα ἀριθμῶ ἑκατὸν ἑξή|κοντα καὶ στροβίλους | δέκα [εἶ]ς θυσίαν | αὐτῆ[ς]⁸⁶. Το γεγονός ότι τα τραγήματα και οι στρόβιλοι⁸⁷ προορίζονταν για θυσιαστικούς σκοπούς και καταγράφονται σε καταλόγους εξόδων κηδείας υποδηλώνει ότι πιθανότατα χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια των ταφικών τελετών.⁸⁸ Στην αρχαία Αίγυπτο, μετά την τελετή του "τελετουργικού ανοίγματος του στόματος", ακολουθούσε η τελετουργία προσφοράς, η οποία αποτελούσε τον κεντρικό άξονα της κηδείας. Αυτή η τελετουργία περιλάμβανε πολλές μικρότερες τελετές, στις οποίες πραγματοποιούνταν προσφορές τροφής, ποτού, σπονδών, θυμιάματος και άλλων αγαθών μπροστά στον τάφο⁸⁹ από τους συγγενείς του νεκρού. Η συντάκτρια λοιπόν αποστέλλει στον αδελφό της διάφορα προϊόντα που είναι χρήσιμα για την κηδεία,

⁸² Η φράση «γενναίως φέρε» απαντά και στην επιστολή SB XIV 11646 (=P. Yale inv. 663), 9-10 (τέλη 1^{ου} - 2^{ου} αι.μ.Χ) και «γενναίως φέρετε» PSI XII 1248 (=Oxford-Ipap.Apis.2171), 11 (14 Δεκεμβρίου 235 μ.Χ.), P.Hamb. IV 254, 8-9 (αρχές (: 2^{ου} αιώνα μ.Χ.).

⁸³ Rowlandson, *Women and Society* 316.

⁸⁴ Η μέριμνα μιας μητέρας για το παιδί της φαίνεται στον PSI III 177, 3-5 (2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ.), όταν ζητά από τον σύζυγό της να σπεύσει στο σπίτι επειδή ο γιος τους είναι άρρωστος. Βλ. αναλυτικότερα Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* 77 και Θωμά, *Γυναίκες επιστολογράφοι* 114, 463-464.

⁸⁵ Burnet, *L'Égypte Ancienne* 284-285.

⁸⁶ Θωμά, *Γυναίκες επιστολογράφοι* 408-409.

⁸⁷ Αναλυτικά για τα τραγήματα και τους στρόβιλους βλ. Chapa, *Letters of Condolence* 69-71.

⁸⁸ Chapa, *Letters of Condolence* 32-33.

⁸⁹ Roth, *The Social Aspects of Death* 57.

αναλαμβάνοντας έτσι την ευθύνη για την προμήθειά τους και αφαιρώντας τη φροντίδα του γι' αυτά. Η επιστολή αυτή αφενός αποτυπώνει την ευθύνη ενός πατέρα να παραμείνει δυνατός για χάρη των παιδιών του και αφετέρου, την προσπάθεια της συντάκτριας να στηρίξει τον αδελφό της, εξαιτίας του θανάτου της συζύγου του. Διαφαίνεται λοιπόν η δυναμική των οικογενειακών σχέσεων- στην περίπτωση μας ανάμεσα στα δύο αδέρφια- για τη διαχείριση της απώλειας σε περιστάσεις ιδιαίτερα δύσκολες, όπως είναι ο θάνατος.

Μια σύντομη αλλά περιεκτική συλλυπητήρια επιστολή που απευθύνεται σε μια πενθούσα οικογένεια σώζεται στον P. Oxy. I 115 (=W. Chr. 479) (Οξύρυγχος· 2^{ος} αι. μ.Χ.). Η Ειρήνη, μέσα από την επιστολή της, επιχειρεί να παρηγορήσει ένα παντρεμένο ζευγάρι από την Οξύρυγχο, την Ταοννώφρι και τον Φίλωνα, για την απώλεια που βιώνουν, καθώς θρηνούν πιθανότατα έναν από τους γιους τους⁹⁰. Η αποστολέας ξεκινά τον χαιρετισμό της προς το ζευγάρι με το απαρέμφοτο «εὐψυχεῖν»,⁹¹ βλ. στίχ. 1-2: Εἰρήνη Ταοννώφρει καὶ Φίλωνι | εὐψυχεῖν. Λόγω της φύσης του κειμένου επιλέγει τον συγκεκριμένο τύπο αντί της λέξης «χαίρειν», η οποία φαίνεται (συνήθως) να είναι πολύ ακατάλληλη σε συλλυπητήριες επιστολές σύμφωνα με τον M. Trapp.⁹² Είναι γεγονός πως ο θάνατος ενός παιδιού για τους γονείς του είναι ένα οδυνηρό και δυσβάστακτο γεγονός που απαιτεί ιδιαίτερη γενναιότητα εκ μέρους τους για να το αντιμετωπίσουν, γι' αυτό και οι μεταφράσεις του «εὐψυχεῖν» που κρίνονται ως οι πλέον ενδεδειγμένες θεωρούμε πως είναι οι εξής: "να έχετε καλό κουράγιο"⁹³ ή "καλή παρηγοριά"⁹⁴ ή "πάρτε θάρρος"⁹⁵ σύμφωνα με τους σχολιαστές του κειμένου. Τους προτρέπει να έχουν θάρρος και ψυχικό σθένος ώστε να συνεχίσουν τη ζωή τους. Σε κάθε λοιπόν περίπτωση, η επιλογή της αυτή είναι η κατάλληλη, αφού τους απευθύνεται με μια λέξη με παρηγορητικό περιεχόμενο. Στη συνέχεια της επιστολής, η Ειρήνη αναφέρει πως η ίδια λυπήθηκε και έκλαψε τόσο πολύ σαν να επρόκειτο για τον θάνατο του Διδυμάτου που ήταν πιθανόν ο γιός της ή ο σύζυγός της ή ο αδελφός της. Ωστόσο, δεδομένου ότι στο κείμενο γίνεται

⁹⁰ Θωμά, *Γυναίκες επιστολογράφοι* 407-408.

⁹¹ Κατά τους Bagnall και Cribiore χρησιμοποιείται συνήθως σε επιτάφιος αποχαιρετώντας τον αποθανόντα (Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* 172), αλλά και σε επιγραφές σε τάφους, (βλ. LSJ ρ. εὐψυχέω II), White, *Ancient Letters* 116, καθώς και σε ετικέτες μούμιας. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Chara, *Letters of Condolence* 62-63.

⁹² Trapp, *Greek and Latin Letters* 271-272.

⁹³ Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* 171-172.

⁹⁴ Deissmann, *Light from the Ancient East* 176-78.

⁹⁵ Trapp, *Greek and Latin Letters* 119.

σύγκριση ανάμεσα στον θάνατο του Διδυμάτου και τον θάνατο του γιου του ζευγαριού, η πιθανότερη εκδοχή είναι ότι πρόκειται για τον γιο τους,⁹⁶ βλ. στίχ. 3-5, πβ. BL I 316: οὕτως ἔλυπθήθην \κὰ\ ἔκλαυσα ἐπὶ | \τῶ\ εὐμοίρωι ὡς ἐπὶ Διδυμάτος | ἔκλαυσα. Η συντάκτρια λοιπόν, υπό την επίδραση έντονης συναισθηματικής πίεσης, φαίνεται να ταυτίζεται με τον πόνο των φίλων της και κλαίει πάλι με τα δάκρυα που έχυσε προηγουμένως για το δικό της χαμένο πρόσωπο. Αυτό της επιτρέπει να συμπάσχει με την οικογένεια μπαίνοντας στη θέση τους με μεγαλύτερη ένταση, σε σχέση με κάποιον που δεν έχει βιώσει παρόμοια κατάσταση. Η κοινή εμπειρία του θανάτου μεταξύ της συντάκτριας και των αποδεκτών της επιστολής μπορεί να προσφέρει παρηγοριά στην πενθούσα οικογένεια, δημιουργώντας την αίσθηση ότι η δική τους οδυνηρή κατάσταση δεν είναι μοναδική, αλλά μοιράζεται και από άλλους που βιώνουν παρόμοιες απώλειες. Το ρήμα «λυπέω» είναι η πιο συχνά χρησιμοποιούμενη λέξη για την έκφραση συναισθημάτων θλίψης που προκαλούνται από τον θάνατο και απαντάται συχνά τόσο στην ελληνική λογοτεχνική γλώσσα όσο και σε παπύρους και επιγραφές⁹⁷. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι, όπως και σε άλλες παρόμοιες επιστολές, η συντάκτρια αποφεύγει να αναφέρει το όνομα του νεκρού παιδιού, καθώς αυτό θα επιβάρυνε συναισθηματικά περαιτέρω τους γονείς του. Αντ' αυτού, χρησιμοποιεί κατ' ευφημισμὸν το επίθετο «εὐμοιρος»,⁹⁸ με το οποίο χαρακτηρίζει τον εκλιπόντα. Κατά τον Mario Naldini, πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό επίθετο, ισοδύναμο με το δικό μας «της ευτυχισμένης μνήμης», «της καλής ψυχής», και ήδη υπάρχει στις αρχαίες χριστιανικές επιγραφές της Αιγύπτου⁹⁹. Στη συνέχεια επαναλαμβάνει το ρήμα «ἔκλαυσα» καθώς αναφέρεται στην απώλεια του Διδυμάτου, πράγμα που βεβαιώνει τη συναισθηματική ένταση και θλίψη που βίωσε με αφορμή τον θάνατο του δικού της ανθρώπου. Παρακάτω η ίδια, συνεχίζοντας την παρηγορητική της διάθεση, αναφέρει πως εκπλήρωσε τόσο εκείνη, όσο και οι δικοί της άνθρωποι, τις υποχρεώσεις της απέναντι στον νεκρό, βλ. στίχ. 5-

⁹⁶ Σύμφωνα όμως με τον Juan Chara, η ρητορική δομή μιας συλλυπητήριας επιστολής απαιτούσε από τον συγγραφέα να επιδείξει την ικανότητά του να συμερίζεται τον πόνο των πενθούντων. Η αναφορά σε προσωπική εμπειρία ήταν ο συνήθης τρόπος για να δείξει ότι μπορεί να κατανοήσει πραγματικά τα συναισθήματα του άλλου. Επομένως, αν η Ειρήνη ακολουθούσε τη συνηθισμένη ρητορική πρακτική, όπως φαίνεται ότι έκανε, μπορεί να αναφερόταν στον θάνατο κάποιου μέλους της οικογένειάς της, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα ότι επρόκειτο για τον γιο της (θα μπορούσε να αναφέρεται ακόμα και σε κάποιο άλλο μέλος της οικογένειας του Φίλωνος και της Ταωννώφρεως), (Chara, *Letters of Condolence* 63).

⁹⁷ Chara, *Letters of Condolence* 63.

⁹⁸ Για το επίθετο εὐμοιρος βλ. και τις επιστολές P.Giss. Apoll. XXI (=P.Giss I 68) (117 μ.Χ.), P. Hamb. IV 254 (100-125(;) μ.Χ.), P.Haun. II 17 (2^{ος} αι. μ.Χ.), P.Ryl. IV 691 (ύστερος 3^{ος} αι. μ. Χ.), P. Princ. II 102 (=Princeton. Apis. p.7) (4^{ος} αι. μ.Χ.), PSI X 1161 (4^{ος} αι. μ.Χ.).

⁹⁹ Mario Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto* 168.

6: καὶ πάντα ὅσα ἦν καθήκοντα ἐποίησα. Σε αυτό το σημείο, είναι πιθανό να αναφέρεται στις συνήθειες θρησκευτικές τελετές και προσευχές, χωρίς να υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες.¹⁰⁰ Εικάζουμε ότι αναφέρεται στη μουμιοποίηση, στις ταφικές τελετές και στη χρήση του χώρου του νεκροταφείου, καθώς κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο στην Αίγυπτο, η ταφή παρέμεινε η πιο διαδεδομένη μέθοδος διάθεσης των νεκρών, ενώ η μουμιοποίηση θεωρούνταν η τυπική και ιδανική διαδικασία για την προετοιμασία του σώματος¹⁰¹. Η συντάκτρια ολοκληρώνει την επιστολή της υπογραμμίζοντας ότι ο θάνατος είναι αναπόφευκτος και, γι' αυτό, προτρέπει το ζευγάρι να στηρίζονται και να παρηγορούν ο ένας τον άλλον, βλ. στίχ. 9-11: ἀλλ' ὅμως οὐδὲν | δύναται τις πρὸς τὰ τοιαῦτα. | παρηγορεῖτε οὖν ἑαυτούς. Σύμφωνα με τον Juan Chara η αδυναμία να αντιταχθεί κανείς στον θάνατο φαίνεται να ήταν μια αρκετά διαδεδομένη αντίληψη στην αρχαιότητα, η οποία δεν συνδεόταν με κάποιο συγκεκριμένο δόγμα, αλλά ήταν κοινώς αποδεκτή από όλους, γι' αυτό ο άνθρωπος πρέπει να αντιμετωπίσει αυτή την πραγματικότητα¹⁰². Αξίζει στο σημείο αυτό να γίνει αναφορά και στην επιστολή του Μεγάλου Βασιλείου προς την σύζυγο του Νεκταρίου με αφορμή τον θάνατο του παιδιού της, με την οποία προσπαθεί να την παρηγορήσει ώστε να μπορέσει να υπομείνει την απώλεια του παιδιού της και να ξεπεράσει αυτή τη δοκιμασία¹⁰³. Ομοίως, στην περίπτωση μας, η Ταωννώφρις και ο Φίλων πρέπει να αποδεχτούν τον θάνατο του παιδιού τους, όσο δύσκολο κι αν είναι αυτό για εκείνους. Μάλιστα, η σύνδεση της Ειρήνης με τον προσωπικό της πόνο για τον δικό της νεκρό, ενισχύει το αίσθημα της κοινής εμπειρίας, προσφέροντας έτσι παρηγοριά στους γονείς. Η επιστολή λοιπόν, αντανακλά τη δύσκολη ισορροπία ανάμεσα στην αποδοχή του θανάτου από τους γονείς και της υποχρέωσής τους να βρουν το ψυχικό σθένος ώστε να συνεχίσουν τη ζωή τους.

Στην παρακάτω επιστολή, P. Hamb. IV 254 (Άγνωστη προέλευση: αρχές 2^{ου} (;) αι. μ.Χ.) ένας άνδρας, του οποίου το όνομα δεν καταγράφεται, απευθύνεται σε κάποιον που θρηνεί για την απώλεια ενός προσώπου και προσπαθεί να του δώσει θάρρος και παρηγοριά ώστε να υπομείνει το πένθος του. Όπως αναφέρει στην αρχή, στενοχωρήθηκε τόσο ο ίδιος όσο και η οικογένειά του, καθώς πληροφορήθηκε την τρομερή είδηση για τον θανόντα, βλ. στίχ.1-4: τῆς ἀπευκταίας | μοι ἀγγελίας

¹⁰⁰ White, *Ancient Letters* 116.

¹⁰¹ Riggs, *The Beautiful Burial in Roman Egypt* 1.

¹⁰² Chara, *Letters of Condolence* 23-24.

¹⁰³ Μ. Βασίλειος, Επιστολή 6.

σημανθείσης περὶ τοῦ | εὐμύρου (l. εὐμοίρου) τι(νός) πῶς ἠχθέσθην πα|νοικε(σία). Πρόκειται για μία έκδηλη έκφραση συμπαθείας προς τον παραλήπτη με αφορμή το γεγονός του θανάτου.¹⁰⁴ Ωστόσο, ενδιαφέρον στο σημείο αυτό παρουσιάζει η χρήση της λέξης «ἀπευκταίας»¹⁰⁵ που χρησιμοποιείται από τον συντάκτη για να εκφράσει ευφημιστικά τον θάνατο. Σύμφωνα με το LSJ «ἀπευκταῖος» σημαίνει "ανεπιθύμητος" και κατ' επέκταση αναφέρεται στο τέλος της ζωής του ανθρώπου. Διαπιστώνουμε λοιπόν πως το "ανεπιθύμητον του θανάτου" είναι ένα θέμα που προκύπτει εξαιτίας του φόβου και της αποστροφής που νιώθουν οι άνθρωποι γι' αυτόν, καθώς τον συνδέουν με το άγνωστο, την απώλεια και το τέλος της φυσικής ύπαρξης. Έτσι δικαιολογείται η θλίψη και η οδύνη που βιώνουν, όταν κάποιο συγγενικό ή φιλικό τους πρόσωπο φεύγει από τη ζωή, χωρίς να διαδραματίζει ρόλο η ηλικία ή το φύλλο του αποθανόντος. Εξάλλου, σύμφωνα με την Χρυσή Κοτσιφού,¹⁰⁶ η θλίψη και η παρηγοριά εκφράζονταν εξίσου τόσο για ενήλικες όσο και για παιδιά, χωρίς να υπάρχει αυστηρή σχέση μεταξύ ηλικίας και συναισθήματος, μια άποψη που επιβεβαιώνει και ο Johan Strubbe¹⁰⁷. Λίγο πριν το τέλος της επιστολής, ο συντάκτης φέρνει στη μνήμη του το ενδιαφέρον του και την ευνοϊκή του διάθεση για τον θανόντα, εκφράζοντάς τα με τη λέξη «συμπάθεια»,¹⁰⁸ όσο και τις καλές του πράξεις, τις οποίες επιτελούσε αδιαλείπτως για όλους, όσο βρισκόταν στη ζωή, βλ. στίχ. 12-15: μιμησκόμενος τῆς πρὸς | τὸν εὐμυρον (l. εὐμοίρον) συμπαθείας καὶ τῶν | ἐκείνου χαρίτων, οὗς (l. ἄς) πρὸς πάν|τας ἀφθόνως παρείχεν. Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στο σημείο αυτό τα αισθήματα αλτρουισμού και ανιδιοτέλειας του θανόντος, όσο ζούσε, προς τους άλλους ανθρώπους. Με αφορμή το σχόλιο αυτό μπορούμε να επισημάνουμε πως πολλές φορές ο θάνατος ενός ανθρώπου μπορεί να κατευθύνει τις σκέψεις των φιλικών ή συγγενικών προς αυτό προσώπων, ώστε να φέρουν στη μνήμη τους τη ζωή και κυρίως τις πράξεις του, δίνοντας νόημα στην απώλεια αυτή. Με τη σκέψη στον νεκρό, ο θάνατος τελικά δεν οδηγεί ούτε στη λήθη αλλά ούτε και στον αφανισμό του ανθρώπου. Οι πράξεις του θανόντος που συνεχίζουν να ζουν στη

¹⁰⁴ Η αναφορά του συντάκτη της επιστολής στον πόνο και τον οίκτο που ένωσε μόλις έμαθε για την απώλεια του συγγενή του παραλήπτη αποτελεί κοινό τόπο σε σχεδόν όλα τα σωζόμενα παραδείγματα. Kramer-Hagedorn, *Griechische Papyri* 101.

¹⁰⁵ Για τη λέξη «ἀπευκταῖος» πβ. P.Oxy. X 1274, 5-6 (250-275 μ.Χ.): ἐπεὶ ἀπευκταίας μ[ο]ι | καταγγελείσης φάσ[ε]ως περὶ τελευτῆς τοῦ μακαρείτου (l. μακαρίτου) μου ἀνδ[ρ]ός.

¹⁰⁶ Kotsifou, *Being Unable to Come to You* 394.

¹⁰⁷ Strubbe, *Epigrams and Consolation Decrees* 72-74.

¹⁰⁸ Σύμφωνα με τους Bärbel Kramer και Dieter Hagedorn, (Kramer-Hagedorn, *Griechische Papyri* 103) το ουσιαστικό «συμπάθεια» εμφανίζεται για πρώτη φορά στους παπύρους, ενώ το ρήμα «συμπαθέω» μαρτυρείται σε διάφορες περιπτώσεις.

μνήμη των ζωντανών αποτελούν την ίδια του την κληρονομιά. Ταυτόχρονα, εκτός από την παρηγοριά στους πενθούντες, ο θάνατος στην περίπτωση αυτή λειτουργεί ως μέσο που δίνει την δυνατότητα στον νεκρό να συνεχίζει να ζει μέσα από τις πράξεις του και τα ιδανικά που αφήνει πίσω του.

Στον πάπυρο P. Ross. Georg. III 2 (Αλεξάνδρεια· περίπου 270 μ.Χ.) (πβ. BL III 156) ο Σερήνος, μεταξύ άλλων, προσπαθεί να παρηγορήσει την μητέρα του, Αντωνία,¹⁰⁹ με αφορμή τον θάνατο ενός ατόμου. Στην επιστολή του της γράφει πως ενημερώθηκε για τον θάνατο κάποιου, του οποίου η ταυτότητα παραμένει αβέβαιη, και αισθάνθηκε βαθιά θλίψη για το γεγονός αυτό, βλ. στίχ. 2: ἀκούσας, κυρία, τὴν τελευτὴν τοῦ [ἰ]ατροῦ ἀηδῶς ἔσχον¹¹⁰. Ο συντάκτης χρησιμοποιεί το ρήμα «ἀκούω» για να δηλώσει την πληροφόρησή του σχετικά με τον θάνατο,¹¹¹ ο οποίος αποδίδεται με το ουσιαστικό «τελευτή»¹¹². Είναι αξιοσημείωτο ότι και σ' αυτή την επιστολή, όπως και σε προηγούμενες, αποφεύγεται τόσο η χρήση της λέξης «θάνατος»,¹¹³ καθώς επιβαρύνει τη συναισθηματική κατάσταση του παραλήπτη, και αντ' αυτής χρησιμοποιεί τη συνώνυμη λέξη «τελευτή». Αυτή η επιλογή επίσης μπορεί να υποδηλώνει είτε τη συναισθηματική αποστασιοποίηση του συντάκτη από τον εκλιπόντα, είτε το ότι η επιστολή δεν είναι αποκλειστικά παρηγορητική, καθώς περιλαμβάνει και άλλα ζητήματα και συνεπώς δικαιολογεί μία πιο μετριοπαθή στάση του αποστολέα στο γεγονός του θανάτου. Είναι αξιοπρόσεκτο ακόμη ότι λόγω της φθοράς του παπύρου δεν είναι σαφές ποιος είναι ο αποθανών, με την έρευνα να υποδεικνύει είτε κάποιον κοντινό άνθρωπο της μητέρας ή έναν δεύτερο σύζυγο¹¹⁴ ή τον πατέρα της¹¹⁵. Ο Σερήνος συνεχίζει την επιστολή του εκφράζοντας τη θλίψη του όταν πληροφορήθηκε τον θάνατο αυτού του προσώπου με μια λιτή αναφορά «ἀηδῶς ἔσχον» αποφεύγοντας τους υπερβολικούς και περίπλοκους θρήνους, στοιχείο που αποτελεί και χαρακτηριστικό των αρχαίων επιστολών¹¹⁶. Κατόπιν, αναφέρει πως αυτό είναι το ανθρώπινο πεπρωμένο, βλ. στίχ. 2-3: ἀλλὰ ἀνθρώπιον· καὶ γὰρ καὶ ἡμεῖς

¹⁰⁹ Η συγγενική σχέση αποστολέα - παραλήπτη προκύπτει από τη φόρμουλα με την οποία ανοίγει η επιστολή, βλ. στίχ. 1: Σερήνος Ἀντωνία τῇ μητρὶ εὖ πράσσειν.

¹¹⁰ Η πρώτη έκδοση μεταγράφει «[.]τροῦ» ενώ ο Juan Chara προτείνει την ανάγνωση «ἰατροῦ». Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Chara, *Letters of Condolence* 109.

¹¹¹ Σχετικά με το ρήμα «ἀκούω» βλ. παραπάνω, BGU III 801 (2ος αι. μ.Χ.), σελ. 28.

¹¹² Για τη χρήση της λέξης «τελευτή» βλ. και τις εξής επιστολές: BGU XX 2863 (133-137μ.Χ.), P. Oxy. I 76 (3 Ιουνίου 179 μ.Χ.), PSI XV 1570 (=PSI. Congr. XI.14) (24 Σεπτεμβρίου 712 μ.Χ.), καθώς και Chrysanthou and Papatomas, *Zur Terminologie Des Sterbens* 3.

¹¹³ Chara, *Letters of Condolence* 35.

¹¹⁴ Hengstl and Wolff, *Griechische Papyri aus Ägypten* 382.

¹¹⁵ Roberts, *An Army Doctor* 113 και Chara, *Letters of Condolence* 106-107.

¹¹⁶ Rowlandson, *Women and Society* 325.

τούτο διώκομεν, και επιχειρεί να παρηγορήσει τη μητέρα του για τον θάνατο του προσφιλούς της προσώπου, τονίζοντας πως τόσο ο ίδιος όσο και ο Μάρκος, για τον οποίο γίνεται λόγος στην επιστολή, αντιμετωπίζουν τον θάνατο με τον ίδιο τρόπο. Στο σημείο αυτό αναδεικνύεται η καθολικότητα του θανάτου, καθώς ο όρος «ανθρώπινον» χρησιμοποιείται συνεκδοχικά για να περιγράψει την κοινή μοίρα όλων των ανθρώπων. Η υπενθύμιση της ανθρώπινης θνητότητας από τον συντάκτη στη μητέρα του λειτουργεί ως μέσο παρηγοριάς, βοηθώντας την έτσι στην αποδοχή και υπομονή απέναντι στο αναπόφευκτο αυτό γεγονός¹¹⁷. Στη συνέχεια ο Σερήνος επιμένει στην προσπάθειά του να απαλύνει τον πόνο της μητέρας του, καθώς αναφέρεται και στον αδελφό του, ο οποίος κι αυτός με τη σειρά του θλίβεται τόσο για τον θάνατο του προσώπου της επιστολής, όσο και για την στεναχώρια της μητέρας του, βλ. στίχ. 3-5: πολλὰ δὲ καὶ τὸν Μάρκον παρε|μυθησάμεθα λυπούμεγον· ἦτε διὰ τὴν ἐκίνου (l. ἐκείνου) τελευτὴν · ἦτε | διὰ τό [σ]ε λυπίσθαι (l. λυπεῖσθαι). Μπορούμε να διαπιστώσουμε λοιπόν ότι επιστρατεύεται και η θλίψη ενός άλλου συγγενικού προσώπου προκειμένου να μετριαστεί η οδύνη της παραλήπτριας και να βοηθηθεί ώστε να αντιμετωπίσει το συγκεκριμένο γεγονός. Δεδομένης λοιπόν της κατάστασης, ο συντάκτης της επιστολής συνδυάζει το θέμα της παρηγοριάς με το αίτημα να έρθει η μητέρα του με την κόρη της και να μείνει με τους γιους της, επαναλαμβάνοντάς το μάλιστα δύο φορές, βλ. στίχ. 7: καὶ εὐθέως ἰσελθοῦσα (l. εἰσελθοῦσα) πρὸς ὑμᾶς (l. ἡμᾶς), και στίχ. 30-31: οὕτως σπεῦ|σαι πρὸς ὑμᾶς, (l. ἡμᾶς). Σύμφωνα λοιπόν με τον Burnet αυτή είναι μία εκδοχή του πένθους, σύμφωνα με την οποία, για να απομακρύνει μια χήρα την προσοχή της από τη θλίψη της, πρέπει να αλλάξει τις συνήθειες και τον τόπο διαμονής της, βρίσκοντας παρηγοριά στα παιδιά της¹¹⁸. Από τη συγκεκριμένη επιστολή προκύπτει πως ο θάνατος ενός προσφιλούς προσώπου δεν παύει να είναι ένα οδυνηρό γεγονός. Όμως αναδεικνύεται πως η αλλαγή των συνθηκών ζωής και του περιβάλλοντος μπορεί να λειτουργήσουν θετικά στην αντιμετώπιση του πένθους. Επίσης, προς την κατεύθυνση αυτή και η ίδια η οικογένεια με την συναισθηματική ανακούφιση και στήριξη που μπορεί να παράσχει στα μέλη της θα μπορέσει να μετριάσει τη βαθιά θλίψη της απώλειας.

Η επιστολή που ακολουθεί στον P.Oxy. LV 3819 (Οξύρυγχος· αρχές 4^{ου} αι. μ.Χ.) περιλαμβάνει τα παρηγορητικά λόγια κάποιου Ιουλίου πιθανόν προς τον πατέρα του

¹¹⁷ Βέβαια, ο Juan Chara αμφισβητεί την ερμηνεία της προτροπής. Σχετικά με αυτό βλ. Chara, *Letters of Condolence* 110.

¹¹⁸ Burnet, *L'Égypte Ancienne* 286.

Δημήτριο και την αδελφή του Απολλωνία με αφορμή τον θάνατο της μητέρας τους Σαραπιάδος.¹¹⁹ Ο συντάκτης εκτός από την αναφορά του στη λύπη που του προξένησε αυτό το γεγονός και την επιθυμία του να παρηγορήσει τα συγγενικά του πρόσωπα, τα προτρέπει να μην ανησυχούν για το μέλλον, καθώς ο «Κύριος Θεός» μπορεί να τους εξασφαλίσει στο εξής την υγεία, βλ. στίχ. 9-11: Δυνατῖ (l. δυνατεῖ) οὖν | τῷ (l. ὁ) κυρίῳ (l. κύριος) θεῷ (l. θεός) \τουῦ λοιποῦ/ ἡμῖν τὴν ὀλοκληρίαν παρασχῖν (l. παρασχεῖν). Στην άποψη αυτή του αποστολέα μπορούμε να σχολιάσουμε τα εξής: δεδομένου ότι ο συντάκτης εύχεται για καλή υγεία στο μέλλον, είναι πιθανό ο θάνατος της Σαραπιάδος να οφείλεται σε κάποια ασθένεια που είχε επηρεάσει την υγεία της. Εάν η απώλειά της δεν προκλήθηκε από ασθένεια, τότε ίσως ο αποστολέας να μην είχε αναφερθεί στο θέμα της υγείας. Εξάλλου οι Αιγύπτιοι, όπως και άλλοι αρχαίοι λαοί, είχαν πλήρη συνείδηση του ότι η ζωή ήταν κατά κανόνα σύντομη, αφού υπήρχε η γενική πεποίθηση ότι οποιαδήποτε ασθένεια μπορούσε να οδηγήσει στον θάνατο χωρίς προειδοποίηση¹²⁰. Επίσης, ο Ιούλιος αναφέρει πως αυτός που έχει τη δύναμη να εξασφαλίσει την καλή υγεία είναι ο «Κύριος Θεός». Η λέξη «ὀλοκληρία»¹²¹ που χρησιμοποιεί, αφορά συχνά τη σωματική υγεία και σε ορισμένες περιπτώσεις είναι συνώνυμη της σωτηρίας με την έννοια της σωματικής υγείας και ασφάλειας, χωρίς βέβαια να αποκλειστεί και η έννοια της πνευματικής υγείας¹²². Η χρήση του ονοματικού συνόλου «Κύριος Θεός» υποδηλώνει πιθανόν για τον συντάκτη ένα χριστιανικό υπόβαθρο, καθώς πρόκειται για Βιβλική φράση,¹²³ με την οποία διαφαίνεται έμμεσα η χριστιανική επιρροή για τον θάνατο.¹²⁴ Η βιβλική αντίληψη για τη ζωή ξεκινά από την αρχή ότι ο Θεός είναι η πηγή και ο Δημιουργός όλων των πραγμάτων, και κατά συνέπεια, η ζωή θεωρείται δώρο που προέρχεται από τον Θεό.¹²⁵ Αυτή η θεώρηση καθιστά τον άνθρωπο δημιούργημα του Θεού.¹²⁶ Επομένως, σύμφωνα με αυτή την άποψη, η υγεία, η οποία συνδέεται άρρηκτα με τη

¹¹⁹ Σύμφωνα με τον Juan Chapa (Chapa, *Letters of Condolence* 125) δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί αν ο Ιούλιος ήταν όντως γιος του Δημητρίου και αδελφός της Απολλωνίας. Πιθανόν να ήταν απλώς φίλος της οικογένειας, καθώς, όπως παρατηρεί η ed.pr., η τυπικότητα της γλώσσας υποδηλώνει την απουσία πραγματικής συγγένειας εξ αίματος.

¹²⁰ Bagnall, *Egypt in Late Antiquity* 184.

¹²¹ Για τη λέξη «ὀλοκληρία» πβ. και τις εξής ιδιωτικές επιστολές του 4ου αι.: P.Oxy. XII 1495 (4^{ος} αι. μ.Χ.), P.Wisc. II 76 (=Wisconsin.Apis. 5436) (4^{ος} αι. μ.Χ.), SB XII 10841 (=PSI VIII 972) (4^{ος} αι. μ.Χ.).

¹²² Chapa, *Letters of Condolence* 128.

¹²³ Πβ. Bkt.VIII 3 (=P. Berol. 9778) (3^{ος} - 4^{ος} αι. μ.Χ.). Άλλοτε ανάμεσα στις δύο λέξεις παρεμβάλλεται το άρθρο "ο", βλ. Bkt. VIII 1 (=P. Berol. 6770), 5 (7^{ος} αι. μ.Χ.): Κ(ύριος) ὁ Θ(εός).

¹²⁴ Σύμφωνα με τον M. Choat δεν υπάρχει καμία απόδειξη για χριστιανικό υπόβαθρο, Choat, *Belief and Cult* 78, σημείωση 330.

¹²⁵ Joo, *A Christian theology* 2.

¹²⁶ Drobner, *Christian Philosophy* 685.

ζωή, μπορεί επίσης να θεωρηθεί ως δώρο του Θεού προς τον άνθρωπο. Στη συνέχεια της επιστολής ο συντάκτης προτρέπει τους παραλήπτες να μην λυπούνται για την απώλεια της Σαραπιάδος, αφού πρόκειται για ένα γεγονός που είναι αναπόφευκτο για όλους τους ανθρώπους,¹²⁷ βλ. στίχ. 11-13: μὴ οὖν λυπεῖσθαι (l. λυπεῖσθαι). | ταῦτα γὰρ ἀνθρώπινά ἐστιν. [κα] \καί/ πᾶσι | γὰρ ἡμῖν τοῦτο κείται, αποφεύγοντας όμως να χρησιμοποιήσει τη λέξη «θάνατος». Κατά τον συντάκτη της επιστολής, η πίστη στη θεία πρόνοια είναι αυτή που μπορεί να ανακουφίσει τη θλίψη της απώλειας ενός μέλους της οικογένειας και να μετριάσει τον θρήνο, καθώς ο θάνατος αποτελεί μια πραγματικότητα που αφορά κάθε άνθρωπο¹²⁸.

Η επόμενη επιστολή στον SB XII 10840 (= PSI VII 831= New Docs 1976 αρ. 84= C. Pap. Hengstl 86) (Άγνωστη προέλευση· 4^{ος} αι. μ.Χ.) προέρχεται από δύο αδέρφια που γράφουν στη μητέρα τους αναφορικά με την επίσκεψή τους σ' αυτήν κατά την περίοδο της Σαρακοστής και του Πάσχα. Πρόκειται σύμφωνα με τον Juan Chara¹²⁹ για μια χριστιανική επιστολή, η οποία αναφέρεται σε πολλά οικογενειακά και θρησκευτικά θέματα. Μεταξύ άλλων, στο δεύτερο μέρος της επιστολής, η Μίκη, που είναι ένα από τα δύο αδέρφια, στέλνει συλλυπητήρια για τον θάνατο ενός παιδιού, βλ. στίχ. 25-28, πβ. BL VI 180: γράφε σὺ οὖν Καλα..ίδα περὶ τοῦ | κλυκου (l. γλυκυτάτου) τεκνον (l. τέκνου) ὅτι νίκηται (l. ἐνεΐκηται). οὐδὲν δυνάμηθα (l. δυνάμεθα) πρὸς των (l. τόν) θάνα|τον¹³⁰. Συγκεκριμένα, ζητά από τη μητέρα της να γράψει σε κάποιον με το όνομα Καλαπίδα¹³¹ ότι το παιδί έχει πεθάνει και ότι εμείς οι άνθρωποι δεν μπορούμε να αντισταθούμε στον θάνατο. Οι ενδοκειμενικές πληροφορίες δεν διευκρινίζουν βέβαια σε ποιον ανήκει το παιδί. Αυτό όμως που είναι αξιοσημείωτο σε αυτή την επιστολή είναι η χρήση του τύπου «νίκηται» που σύμφωνα με τον Girolamo Vitelli, χρησιμοποιείται αντί του «τέθνηκε».¹³² Η σημασία του αυτή επιβεβαιώνεται και από την επόμενη πρόταση, στην οποία γίνεται λόγος πως ο άνθρωπος είναι αδύναμος να αντιμετωπίσει τον θάνατο. Πρόκειται λοιπόν για μια

¹²⁷ Ο Juan Chara τονίζει ότι (Chara, *Letters of Condolence* 35) η αναπόφευκτη φύση του θανάτου και η αδυναμία αντίστασης σε αυτόν αποτελούν μια παγκόσμια αλήθεια, που αναγνωρίζεται τόσο στην παγανιστική όσο και στη χριστιανική παράδοση, και είναι πιθανόν κοινή σε κάθε πολιτισμική λογοτεχνία, ανεξαρτήτως εποχής.

¹²⁸ Δύο άλλες περιπτώσεις χριστιανικών παραμυθητικών επιστολών είναι η επιστολή 269 του Μεγάλου Βασιλείου προς την σύζυγο του Αρινθαίου (Μ. Βασίλειος, *Επιστολή* 269) και η επιστολή 302 προς τη σύζυγο του Βρίσωνος (Μ. Βασίλειος, *Επιστολή* 302) για να τις παρηγορήσει με αφορμή τον θάνατο των συζύγων τους.

¹²⁹ Chara, *Letters of Condolence* 20.

¹³⁰ Θωμά, *Γυναίκες επιστολογράφοι* 591-593.

¹³¹ Βλ. σχετικά Vitelli, *Papiri Greci* 135.

¹³² Vitelli, *Papiri Greci* 135.

εννοιολογική ερμηνεία, η οποία, εκτός του ότι δεν φαίνεται να χρησιμοποιείται και σε άλλα κείμενα, τονίζει την αδυναμία του ανθρώπου να αντισταθεί στη φυσική φθορά και τον θάνατο. Παράλληλα επιβεβαιώνει την τραγική πραγματικότητα ότι ο θάνατος είναι αδυσώπητος, παρά την αθωότητα και το νεαρόν της ηλικίας ενός παιδιού καταδεικνύοντας μ' αυτόν τον τρόπο την καθολική διάσταση της φθαρτότητας.

Από το αρχείο της "Ευτυχισμένης οικογένειας" προέρχεται η επόμενη επιστολή και μας δίνει μια ενδιαφέρουσα πληροφορία σχετικά με το θέμα του θανάτου. Πρόκειται για τη δεύτερη επιστολή που περιλαμβάνεται στον P.Wisc. II 84 (= Wisconsin. Apis. 5448) (Καρανίς (;)· τέλη 2^{ου} αι. μ.Χ.), την οποία γράφει κάποιος με το όνομα Σεμπρώνιος προς τη μητέρα του, την Σατουρνίλα. Εκτός των άλλων, της ζητά να παρηγορήσει τον αδελφό του Μάξιμο, με αφορμή πιθανότατα τον θάνατο της συζύγου του. Προς το τέλος της επιστολής ο Σεμπρώνιος σημειώνει σύμφωνα με την Editio Princeps¹³³ πως δεν μπορούμε να κάνουμε κάτι απέναντι στον θάνατο, αφού και ο Θεός δεν μπορεί να τον ανατρέψει, βλ. στίχ. 40-42, πβ. BL XI 291: [ἀ]λλὰ | τί δυνάμεθα πρὸς ὃ [ὁ θεὸς] ο[ὗ] | δύναται¹³⁴; Όπως παρατηρεί ο Juan Chara, η συγκεκριμένη επιστολή είναι πολύ πρόιμη για να είναι χριστιανική, αν και δεν περιέχει καμία αναφορά σε κάποια θρησκευτική πίστη.¹³⁵ Με βάση όμως την ερμηνεία της Editio Princeps μπορούμε ενδεχομένως να υποστηρίξουμε πως τελικά η λέξη "θεός" που προτείνεται ίσως έχει χριστιανική απόχρωση. Με αφετηρία λοιπόν αυτή την πρόταση, μπορούμε να ισχυριστούμε πως ο Σεμπρώνιος διατυπώνει μία άποψη που επικυρώνει την αδυναμία του ανθρώπου να αντισταχθεί στον θάνατο και τελικά να τον αποτρέψει, αφού και ο ίδιος ο Θεός καθίσταται ανίσχυρος απέναντί του. Εκ πρώτης όψεως φαίνεται πως είναι μία απαισιόδοξη θέση, η οποία μειώνει έναν παντοδύναμο Θεό. Όμως τελικά αυτός είναι ο σκοπός του Σεμπρώνιου; Επειδή, όπως αναφέρθηκε παραπάνω ζητά από την μητέρα του να παρηγορήσει τον αδελφό του, δεν θα ήταν στην πρόθεσή του να εκφράσει μια τέτοια πεσιμιστική άποψη. Εξάλλου,

¹³³ Sijpesteijn, *A Happy Family?* 181.

¹³⁴ Ο πάπυρος έχει υποστεί φθορές σε ορισμένα σημεία με αποτέλεσμα η ανάγνωσή του να καθίσταται δυσχερής. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Juan Chara, προτείνει τη λέξη "οὐδείς" αντί "Θεός" σύμφωνα με την Editio Princeps θεωρώντας πως αποτελεί η πρόταση αυτή μια γενική θεώρηση του θανάτου. Έτσι μεταφράζει το συγκεκριμένο χωρίο ως εξής: Αλλά τι μπορούμε να κάνουμε εναντίον του οποίου κανείς δεν μπορεί να κάνει τίποτα; Βλ. Σχετικά Chara, *Letters of Condolence* 85-86. Ανάλογη με τον Chara είναι και η πρόταση των Richard S. Ascough και Christina Gousopoulos για το συγκεκριμένο χωρίο. Βλ. σχετικά Ascough-Gousopoulos, *Hope for the Hopeless* 152.

¹³⁵ Chara, *Letters of Condolence* 23.

όταν παρηγορεί κανείς επιδιώκει να ενισχύσει ψυχολογικά τον πενθούντα ώστε να υπομείνει το πένθος του και να συνεχίσει τη ζωή του. Πιθανόν με τη θέση του αυτή ο Σεμπρόνιος να ήθελε να ισχυροποιήσει το αναπότρεπτο του θανάτου τονίζοντας πως ακόμη και ο ίδιος ο Θεός δεν μπορεί να τον αποτρέψει. Συνεπώς πρόκειται για ένα γεγονός που κανείς δεν έχει την δυνατότητα να το αποφύγει. Κατά μία άλλη εκδοχή το συγκεκριμένο απόσπασμα στο σημείο που αναφέρεται στον Θεό μας θυμίζει το βιβλίο της Γενέσεως (2:17),¹³⁶ όταν ο Θεός δίνει την εντολή στον Αδάμ να μην φάει από το δέντρο της γνώσης του καλού και του κακού γιατί θα πεθάνει. Μέσα από αυτή την εντολή προκύπτει πως ο Θεός δεν προκαλεί τον θάνατο, αφού στη Σοφία Σολομώντος (1:13) αναφέρεται ότι "ὁ Θεὸς θάνατον οὐκ ἐποίησεν", αλλά ο ίδιος άνθρωπος. Η παραβίαση λοιπόν της θεϊκής εντολής οδηγεί στον θάνατο με αποτέλεσμα ο Θεός να καθίσταται αδύνατος να τον αποτρέψει. Αν και τελικά η αναφορά στον θάνατο ως αναπόφευκτο γεγονός, ακόμα και για τον Θεό, μπορεί να φαίνεται πεσιμιστική, στην ουσία της συνδέεται με την προσπάθεια της αποδοχής του πένθους και της ψυχολογικής ενίσχυσης του ανθρώπου.

Στην επόμενη επιστολή στον SB XVIII 13946 (=CPR VI 81) (Ερμούπολη (;), 3^{ος}- 4^{ος} αι. μ.Χ.) ένας υψηλόβαθμος αξιωματικός του ρωμαϊκού στρατού, ο Ευδαίμων γράφει στον Ερμόδωρο προκειμένου να τον παρηγορήσει για τον θάνατο της κόρης του. Εκφράζει την άποψη πως θα έπρεπε ο ίδιος να είχε εγκαταλείψει τα πάντα και να προστρέξει για να συμπαρασταθεί στον Ερμόδωρο και τη σύζυγό του για το οδυνηρό αυτό γεγονός. Σύμφωνα όμως με τον Juan Chara τον απασχολούν ιδιαίτερα οι συνέπειες που μπορεί να είχε το τραγικό αυτό γεγονός για την σύζυγο του Ερμόδωρου,¹³⁷ βλ. στίχ. 5-7: π[άντα] | ἂν καταλιπὼν αὐτὸς πρὸς ὑμᾶ[ς ἀφικό]μην. Η παρηγορητική του διάθεση, που υποκαθιστά τη φυσική του παρουσία, απευθυνόταν κυρίως στη σύζυγο του παραλήπτη. Η «ἀδελφή» που αναφέρει ο Ευδαίμων είναι η μητέρα του νεκρού παιδιού και πιθανότατα η σύζυγος του Ερμοδώρου,¹³⁸ βλ. στίχ. 8-9, πβ. BL XI 226: περὶ τοῦ συμβάντος | ἀνθρωπίν[ου τῆ] | \θηγατρὶ/ ὑμ[ῶ]ν διαλεχθῶ μάλιστα τῆ ἀδε[λ]φῆ. Το πρόσωπο στο οποίο απευθύνονται οι παραινέσεις είναι

¹³⁶ Γέν. 2:17: ἀπὸ δὲ τοῦ ξύλου τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρὸν, οὐ φάγεσθε ἀπ' αὐτοῦ· ἢ ὃ ἂν ἡμέρα φάγητε ἀπ' αὐτοῦ, θανάτῳ ἀποθανεῖσθε.

¹³⁷ Chara, *Letters of Condolence* 115.

¹³⁸ Δεδομένου ότι τα αδέλφια παντρεύονταν αδελφές στην ελληνορωμαϊκή κοινωνία, η αγωνία του Ευδαίμονα για τη γυναίκα θα ταίριαζε απόλυτα με την υπόθεση ότι ήταν πραγματικά αδελφός της. Βλ. σχετικά Rea, *A Letter of Condolence* 76. Για το θέμα των γάμων μεταξύ αδελφών βλ. Hopkins, *Brother-Sister Marriage* 303-354.

συχνά η σύζυγος,¹³⁹ η οποία στην επιστολή είναι πιο πιθανό να υποφέρει περισσότερο εξαιτίας της απώλειας της κόρης της. Στηριζόμενοι στα όσα αναφέρθηκαν, μπορούμε να συμπεράνουμε πως η παρηγορητική επιστολή προσφέρει στον παραλήπτη την αίσθηση ότι δεν είναι μόνος στη θλίψη του, ακόμη και αν ο αποστολέας δεν μπορεί να έχει φυσική παρουσία. Με αυτόν τον τρόπο, η επιστολή δημιουργεί μια προσωπική σύνδεση και λειτουργεί ως μια ενθύμηση της υποστήριξης και της συναισθηματικής εγγύτητας ανάμεσα στον αποστολέα και τον παραλήπτη. Επίσης, ο θάνατος ενός παιδιού για τους γονείς ήταν μια ιδιαίτερα τραυματική εμπειρία. Κυρίως όμως η μητέρα ήταν αυτή που βίωνε ίσως το μεγαλύτερο συναισθηματικό βάρος, αφού σύμφωνα με την Jane Eva Baxter, η οικογενειακή ζωή ξεκινά από τη μήτρα,¹⁴⁰ δηλαδή από την μητέρα. Η βιολογική και ψυχολογική σύνδεση της μητέρας με το παιδί, που έχει ως αφετηρία την εγκυμοσύνη και τον τοκετό και συνεχίζεται με την ανατροφή του, δημιουργεί έναν βαθύ και μοναδικό δεσμό. Όταν αυτός ο δεσμός διακόπτεται από τον θάνατο του παιδιού, η μητέρα βιώνει την απώλεια ως την απώλεια ενός κομματιού του ίδιου της του εαυτού. Αξιοσημείωτο επίσης είναι ότι, όπως συμβαίνει συχνά στις παραμυθητικές επιστολές, ο αποστολέας, προκειμένου να εκφράσει το αναπόφευκτο του θανάτου, αποφεύγει τη χρήση της λέξης «θάνατος» και προτιμά τη φράση «περὶ τοῦ συμβάντος ἀνθρωπίνου». Υπενθυμίζει με αυτόν τον τρόπο, όπως παρατηρεί ο Régis Burnet,¹⁴¹ πως ο θάνατος είναι μέρος της ανθρώπινης ζωής, κανείς δεν μπορεί να τον αποτρέψει παρηγορώντας έτσι τον παραλήπτη της επιστολής και τη σύζυγό του. Στη συνέχεια ο Ευδαίμων αναφέρει πως (ο παραλήπτης) είναι άνθρωπος που έχει περάσει πολλά στη ζωή του, (βλ. στίχ.10-11: οἶδα γὰρ ὅτι σύ, ἄνθρωπος ὢν καὶ διὰ πείρας πολλῶν γενόμενος). Δεν είναι απρόσβλητος από τον πόνο και τον θάνατο, όπως οι θεοί αλλά αντίθετα, όπως όλοι οι θνητοί, είναι ένα αδύναμο και εύθραυστο ον, εκτεθειμένο σε κάθε ατυχία, σύμφωνα με τη θέληση των θεών ή της Μοίρας. Επομένως, κανένα παράπονο δεν μπορεί να ανακουφίσει τον πόνο του.¹⁴² Μάλιστα, το αναπόφευκτο του θανάτου επαναλαμβάνεται, όταν ο Ευδαίμων στη προσπάθειά του να απαλύνει τον πόνο του θανάτου, γράφει πως κανείς

¹³⁹ Οι αρχαίοι γνώριζαν ότι δεν υπάρχει μεγαλύτερη θλίψη για μια μητέρα από το να ζήσει περισσότερο από τα παιδιά της, Burnet, *L'Égypte Ancienne* 286-287. Βλ. και την υποσημείωση 105.

¹⁴⁰ Dasen, *Becoming Human: From the Embryo to the Newborn Child* 28.

¹⁴¹ Burnet, *L'Égypte Ancienne* 287.

¹⁴² Kassel, *Untersuchungen* 54.

από αυτούς που γεννήθηκαν δεν είναι αθάνατος,¹⁴³ βλ. στίχ. 14-15: οὐδεὶς γὰρ τῶν ἀπλῶς γεγνων|μένων ἀθ[άν]ατος. Δεδομένου λοιπόν ότι ο θάνατος είναι η κοινή μοίρα για όλους τους ανθρώπους, η επίγνωση αυτής της πραγματικότητας καθιστά αναγκαία και την αποδοχή της από τους ίδιους τους ανθρώπους. Στη συνέχεια της επιστολής, εκφράζεται η άποψη πως η κόρη που πέθανε είναι ευτυχισμένη που απαλλάχτηκε από τη δυστυχημένη και κοπιαστική ζωή, πριν ακόμη κάνουν την εμφάνισή τους οι δυσκολίες που τη συνοδεύουν, βλ. στίχ. 15-17: μακαρεία (l. μακαρία) μὲν [ἐ]κεῖ|[νη ἢ] πρὸ τῶν συμφορῶν τὸν [δ]ύστη|νον καὶ μοχθηρ[ὸν βίον] φυγοῦσα. Η φράση αυτή σύμφωνα με τον Juan Chara δεν συνδεόταν συνήθως με ενήλικες (οι οποίοι ήδη έχουν βιώσει τις θλίψεις της ζωής), αλλά με παιδιά και αποτελεί κοινό τόπο παρηγοριάς, με μακρά παράδοση στην ελληνική λογοτεχνία.¹⁴⁴ Ο πρόωρος θάνατος στην περίπτωση αυτή λειτουργεί ως λύτρωση και απελευθέρωση από τα δεινά που θα μπορούσαν να παρουσιαστούν στη ζωή ενός νέου ανθρώπου.¹⁴⁵ Ως εκ τούτου, οι γονεὶς θα παρηγορούνται που το νεκρό τους παιδί απέφυγε τα επερχόμενα βάσανα. Εξάλλου για τους Αιγυπτίους η ζωή μετά τον θάνατο θεωρούνταν ως "περισσότερη ζωή" και όχι θάνατος.¹⁴⁶ Τα βάσανα αυτά περιελάμβαναν τις δυσχέρειες της καθημερινότητας, όπως τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης (φτώχεια, πείνα), καθώς οι κλιματολογικές συνθήκες επηρέαζαν την παραγωγή τροφίμων και προκαλούσαν ελλείψεις. Επιπλέον, οι κοινωνικές ανισότητες ανάμεσα στους πλούσιους γαιοκτήμονες και τους φτωχούς αγρότες επιδείνωναν την κατάσταση. Στα αρνητικά της ζωής περιλαμβάνονται και οι ασθένειες, οι οποίες οδηγούσαν στον θάνατο λόγω της έλλειψης επαρκών ιατρικών μέσων. Η ικανότητα της ιατρικής να ελέγχει λοιμώξεις ή εκφυλιστικές ασθένειες ήταν σχεδόν ανύπαρκτη, με αποτέλεσμα οποιαδήποτε ασθένεια να μπορεί να αποβεί θανατηφόρα.¹⁴⁷ Ο θάνατος λοιπόν στην περίπτωση αυτή θεωρούνταν ως ευεργετική λύτρωση για τον νεκρό από μία ζωή γεμάτη πόνο και ταλαιπωρία.

Η απώλεια αγαπημένων προσώπων συνοδεύεται πάντα από το πένθος, μια διαδικασία που περιλαμβάνει τόσο συναισθηματικές όσο και κοινωνικές εκφράσεις θλίψης. Σύμφωνα με το LSJ, το "πένθος" εκφράζει τη βαθιά θλίψη και ψυχική οδύνη

¹⁴³ Η φράση «οὐδεὶς ἀθάνατος» είναι συχνή στις επιτύμβιες στήλες και ίσως αυτό να ευνόησε ιδιαίτερα την παράλειψη του «ἐστὶ» ἐδῶ. Βλ. Rea, *A Letter of Condolence* 77. Πβ. SB I 3514 (=C.Étiq. Mom. 231) (1^{ος}-3^{ος} αι.μ.Χ.), SB XVIII 13946 (=CPR VI 81) (3^{ος}- 4^{ος} αι. μ.Χ.), P.Princ. II 102 (4^{ος} αι. μ.Χ.).

¹⁴⁴ Chara, *Letters of Condolence* 115, 121.

¹⁴⁵ Για τον πρόωρο θάνατο ως απελευθέρωση βλ. Kassel, *Untersuchungen* 82.

¹⁴⁶ Davies, *Death, Burial and Rebirth* 32.

¹⁴⁷ Bagnall, *Egypt in Late Antiquity* 184-188.

που προκύπτει από συμφορά και, κυρίως, από τον θάνατο κάποιου προσφιλούς προσώπου. Πέρα όμως από τη συναισθηματική πλευρά, αναφέρεται και στο χρονικό διάστημα κατά το οποίο, κάποιος που βιώνει την απώλεια ενός προσώπου, φέρει και ορισμένα εξωτερικά σημεία. Οι επιστολές που αναφέρονται σ' αυτό, αποκαλύπτουν πώς οι άνθρωποι διαχειρίζονται τον θάνατο και τη θλίψη μέσω διαφόρων πρακτικών, αντανακλώντας και τις πεποιθήσεις της κάθε κοινωνίας για το ζήτημα αυτό.

Ορισμένα εξωτερικά σημεία του πένθους προκύπτουν από την επιστολή P.Oxy. III 528 (= Sel. Pap. I 125 =C.Pap. Hengstl 88) (Οξύρυγχος· 2ος αι. μ.Χ.). Ο συντάκτης της, Σερήνος, είναι τρελά ερωτευμένος με την Ισιδώρα και θρηνεί την απουσία της. Η εκδήλωση αυτής της συμπεριφοράς παρατηρείται πιο συχνά στο πένθος για τους νεκρούς. Όμως η απουσία της συζύγου του Σερήνου ισοδυναμούσε για τον ίδιο με τον θάνατο και γι' αυτόν τον λόγο πενθούσε και έκλαιγε, βλ. στίχ. 8-9: πένθος ήγούμην νυκτὸς κλέων (l. κλαίων) | ἡμέρας δὲ πενθῶ (l. πενθῶν). Στην επιστολή αυτή, η οποία όμως δεν αναφέρεται στο πένθος εξαιτίας του θανάτου κάποιου προσώπου, αλλά στην απουσία κάποιου αγαπημένου προσώπου, διατυπώνονται οι εξωτερικές εκδηλώσεις της θλίψης, όπως η αποχή από το λουτρό και το χρίσμα ως ένδειξη πένθους, βλ. στίχ. 9-11: ἀφ' ὅτε | ἔλουσάμην μετ' ἔσοῦ οὐκ ἔλουσάμην| οὐκ ἤλιμε (l. ἤλειμμα). Η συνήθεια αυτή των ανθρώπων που συνόδευε τον θάνατο ενός προσώπου, δηλαδή να μην περιποιούνται το σώμα τους, όσο διαρκούσε η περίοδος του πένθους αποτελεί ένδειξη της βαθιάς θλίψης αλλά και σεβασμού προς τον νεκρό. Με την παραμέληση της προσωπικής τους υγιεινής και άνεσης δήλωναν την απόλυτα προσηλωμένη σκέψη τους στο τραγικό γεγονός που είχε συμβεί¹⁴⁸ και ταυτόχρονα την ψυχική ένταση που βίωναν εκείνη τη στιγμή. Ακόμη, σύμφωνα με τους ρωμαϊκούς νόμους όποιος πενθεί οφείλει να απέχει από δείπνα, κοσμήματα και άλλα στολίδια, καθώς και από πορφυρά και λευκά ρούχα στην ενδυμασία του.¹⁴⁹

Πληροφορίες αναφορικά με τη διάρκεια του πένθους παραδίδει η επιστολή P. Brem. XV (= C. Pap. Hengstl 108 = C. Pap. Jud. II 446) (Ερμούπολη· 29 Αυγούστου 118 (;) μ.Χ.) που προέρχεται από το οικογενειακό αρχείο του Απολλώνιου. Ο

¹⁴⁸ Chapa, *Letters of Condolence* 42.

¹⁴⁹ Shelton, *As the Romans did* 94.

συντάκτης της επιστολής με το όνομα Ηρώδης¹⁵⁰, που ήταν ο αρχιτέκτονας της εξοχικής κατοικίας του στρατηγού Απολλώνιου, αφού τον ενημερώνει για την πρόοδο των εργασιών, του ζητάει στη συνέχεια άδεια για να επισκεφθεί τον αδελφό του στην Αλεξάνδρεια. Αφορμή γι' αυτό το αίτημα αποτέλεσε η προσωρινή αναστολή των εργασιών εξαιτίας του θανάτου της κόρης του διαχειριστή του έργου, του Ηράκλειου,¹⁵¹ μέχρι να παραμερίσει τη θλίψη του για το γεγονός αυτό, βλ. στίχ. 13-16: δι[ὰ] δὲ τὸ ἀπογεγενῆσθαι τὴν τούτου | θυγατέρα ἐπέσχηκε τῶι ἔργῳ, ἕως ἂν | ἀποθῆται τὸ πένθος. Σύμφωνα με το συγκεκριμένο χωρίο διαπιστώνουμε πως το πένθος επηρεάζει τις επαγγελματικές υποχρεώσεις των ανθρώπων, καθώς αναγκάζονται, όπως και ο Ηράκλειος, να αναστείλουν τις επαγγελματικές τους υποχρεώσεις για κάποιο χρονικό διάστημα. Βέβαια, η διάρκεια του πένθους δεν προκύπτει ξεκάθαρα από τις πληροφορίες της επιστολής, αλλά είναι πιθανόν ότι δεν ήταν μεγάλη¹⁵². Ο ενταφιασμός του σώματος πραγματοποιούνταν κανονικά μετά την ιδανική περίοδο μουμιοποίησης των εβδομήντα ημερών.¹⁵³ Θα περίμενε λοιπόν κανείς ότι και στην περίπτωση του Ηράκλειου το πένθος του θα έχει αυτή τη διάρκεια. Όμως σύμφωνα με τον Joachim Hengstl, ακόμα κι αν ο Ηράκλειος είχε μουμιοποιήσει την κόρη του σύμφωνα με το αιγυπτιακό έθιμο, δεν θα είχε στη διάθεσή του την αιγυπτιακή πένθιμη περίοδο των εβδομήντα ημερών, ενόψει των επιχειρηματικών συνθηκών.¹⁵⁴ Από την άλλη, σύμφωνα με τον Alain Bataille, δεν υπάρχει ομοφωνία σχετικά με τη διάρκεια της διαδικασίας ταρίχευσης, και είναι πιθανό ότι δεν ήταν πάντα σταθερή και μπορούσε να διαρκέσει από 35-40 έως 60-70 ημέρες περίπου.¹⁵⁵ Συνεπώς, ο αριθμός των εβδομήντα ημερών δεν τηρούνταν πάντοτε και η διάρκειά του πένθους καθοριζόταν και από άλλους παράγοντες. Λόγω λοιπόν των επαγγελματικών του υποχρεώσεων ο Ηράκλειος καλούνταν να πενήσει την κόρη του σε διάστημα μικρότερο των εβδομήντα ημερών. Εξάλλου και ο Ηρώδης από την πλευρά του δεν μπορούσε να ζητήσει άδεια από τον Απολλώνιο για ένα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα, γεγονός που ισχυροποιεί την παραπάνω άποψη. Τόσο όμως η παραμονή, όσο και το ταξίδι του Ηρώδη στην Αλεξάνδρεια πρέπει επίσης να

¹⁵⁰ Ο Ηρώδης, όπως και όλος ο κύκλος γύρω από τον Απολλώνιο, ανήκε στην ανώτερη ελληνική κοινωνία.

¹⁵¹ Για το όνομα του επιτρόπου βλ. Wilcken, *Die Bremer Papyri* 48.

¹⁵² Για τη διάρκεια του πένθους πβ. UPZ I 21 (=P. Par. 25) (4 Οκτωβρίου 162 π.Χ.), UPZ I 23 (=P. Lond. I 17a) (14 Δεκεμβρίου 162 π.Χ.).

¹⁵³ Riggs, *Funerary Rituals* 3.

¹⁵⁴ Hengstl-Wolff, *Griechische Papyri* 266.

¹⁵⁵ Bataille, *Les Memnonia* 216.

εμπίπτουν στην περίοδο πένθους των Ηράκλειου.¹⁵⁶ Αξίζει, βέβαια να τονιστεί πως η περίοδος πένθους που εξετάζουμε αφορά πιθανόν το διάστημα της προετοιμασίας του σώματος της νεκρής κόρης και της ταφής. Η έννοια του πένθους με στη σημασία της συναισθηματικής θλίψης ξεπερνούσε κατά πολύ το διάστημα των εβδομήντα ημερών. Αποτελεί εξάλλου κοινή πεποίθηση ότι το γονεϊκό πένθος δεν εξαντλείται σε διάστημα εβδομήντα ημερών. Χαρακτηριστικοί είναι οι ρωμαϊκοί ταφικοί νόμοι που προσπαθούσαν να ρυθμίσουν τις πένθιμες πρακτικές καθορίζοντας το πένθος σε διάστημα μεγαλύτερο των εβδομήντα ημερών¹⁵⁷. Η επιστολή του Ηρώδη αναδεικνύει πως οι επαγγελματικές ανάγκες μπορούσαν να τροποποιήσουν την παραδοσιακή διάρκεια των πένθιμων πρακτικών και να την μεταβάλουν, αναδεικνύοντας την προσαρμοστικότητα και την ευελιξία των ανθρώπων σχετικά με το ζήτημα αυτό. Όμως σε ό,τι αφορά στη συναισθηματική διάσταση το πένθος δεν μπορεί να περιοριστεί σε συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο, όταν πρόκειται μάλιστα για απώλεια παιδιού.

Μια περίπτωση της κοινωνικής διάστασης του πένθους προκύπτει στην επιστολή που προέρχεται από το οικογενειακό αρχείο του Σαραπίωνα. Στον PSI XII 1248 (= Oxford-Irap. Apis.2171) (Οξύρυγχος· 14 Δεκεμβρίου 235 μ.Χ.) κάποιος με το όνομα Μενεσθιανός εκφράζει τη συμπαραστάσή στον Απολλώνιο και τον Σπαρτιάτη (πιθανόν πατέρας και γιος αντίστοιχα) με αφορμή τον θάνατο του γιου του Απολλώνιου και αδελφού του Σπαρτιάτη. Σύμφωνα με τον Juan Chara, πρόκειται για μία παρηγορητική επιστολή, καθώς οι πρώτοι δώδεκα στίχοι ακολουθούν τη δομή και τη διατύπωση των μέχρι τώρα σωζόμενων παρηγορητικών επιστολών¹⁵⁸. Συγκεκριμένα, ο αποστολέας αναφέρει, επικαλούμενος τους θεούς πως, όταν πληροφορήθηκε τον θάνατο του γιου του Απολλώνιου, τόσο πολύ στενοχωρήθηκε και πένθησε σαν να επρόκειτο για δικό του παιδί, βλ. στίχ. 3-5: ὥς πυθόμενος περὶ τοῦ κυρίου μου, υἱοῦ ἡμῶν (l. ὑμῶν), οὕτως ἠχθέσθην καὶ | ἐπένθησα ὡς ἴδιον τέκνον· Κατά τον Juan Chara,¹⁵⁹ η σχέση ανάμεσα στον συντάκτη της επιστολής και στους δύο παραλήπτες υπήρξε φιλική. Με βάση αυτή την εκδοχή διαπιστώνουμε πως

¹⁵⁶ Hengstl-Wolff, *Griechische Papyri* 266.

¹⁵⁷ Προς την κατεύθυνση του ελέγχου της οικογενειακής πένθιμης συμπεριφοράς οι νόμοι όριζαν ότι οι γονείς και τα παιδιά άνω των έξι ετών μπορούσαν να πενθούν για ένα χρόνο, τα παιδιά κάτω των έξι ετών για ένα μήνα. Ο σύζυγος μπορεί να πενθεί για δέκα μήνες και οι στενοί συγγενείς εξ αίματος για οκτώ μήνες. Όποιος ενεργεί αντίθετα με αυτούς τους περιορισμούς τίθεται σε δημόσια ατίμωση. Βλ. Shelton, *As the Romans did* 94.

¹⁵⁸ Chara, *Letters of Condolence* 93.

¹⁵⁹ Chara, *Letters of Condolence* 93.

ο θάνατος ενός ανθρώπου μπορεί να προκαλέσει τη θλίψη και το πένθος ακόμα και σε ανθρώπους που δεν έχουν συγγενικές σχέσεις με τον νεκρό. Βέβαια, ενώ τα πρόσωπα αυτά δεν θα έχουν την ευθύνη για τα πρακτικά ζητήματα της προετοιμασίας του νεκρού, εντούτοις όμως, βιώνουν τη θλίψη των φιλικών τους προσώπων. Η αναφορά μάλιστα του Μενεσθιανού ότι πένθησε, σαν να επρόκειτο για δικό του παιδί, βεβαιώνει την άποψη αυτή και αποτελεί κοινό μοτίβο σε ορισμένες παρηγορητικές επιστολές.¹⁶⁰ Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι ο θάνατος ενός ανθρώπου δεν αποτελεί ατομική ή οικογενειακή υπόθεση, αλλά επηρεάζει ευρύτερους κοινωνικούς κύκλους. Οι φιλικές σχέσεις των ανθρώπων οδηγούν συνεπώς στο συλλογικό πένθος προσδίδοντάς του κοινωνική διάσταση. Παράλληλα το γεγονός του θανάτου ενδυναμώνει τους ανθρώπινους δεσμούς, καθώς όλοι οι άνθρωποι διαπιστώνουν την κοινή τους μοίρα. Οι φίλοι λοιπόν έχουν ενεργό ρόλο στο πένθος καθώς προσφέρουν τη συναισθηματική τους υποστήριξη στα φιλικά τους πρόσωπα, όταν αυτά βιώνουν το πένθος και τη θλίψη που προκαλεί ο θάνατος.

Στην επιστολή SB XVIII 13613 (= Michigan. Apis. 2066) (Άγνωστη προέλευση· 3^{ος} αι. μ.Χ.), γίνεται λόγος για τον θάνατο ενός επιστάτη και το πένθος που προκάλεσε. Συγκεκριμένα ένας άνδρας με το όνομα Κοπρής ζητά από τον πατέρα του να του φέρει κάποια υλικά και του υπενθυμίζει το πένθος που έχει προκληθεί εξαιτίας του θανάτου του επιστάτη Ερματίονος ή Ερμησίονος,¹⁶¹ βλ. στίχ. 6-9, πβ. BL IX 303, X 221: διὸ οὖν [ἔγ]ραψά σου (l. σοι) ἄλλοτε περὶ τοῦ | γεναμέ[ν]ου πέντους (l. πένθους) πάν|των αἴγκε (l. ἔνεκε) τοῦ ἐπιστάτου | μου Ἐρματίονος. Επειδή η επιστολή είναι σε ορισμένα σημεία της ασαφής και έχει ερμηνευθεί από τους μελετητές της ποικιλοτρόπως,¹⁶² μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι ο νεκρός ήταν επιστάτης όχι μόνο του Κοπρή αλλά και άλλων ανθρώπων, αφού ο θάνατός προκάλεσε το πένθος σε πολλούς, όπως αποδεικνύεται με τη λέξη «πάντων»¹⁶³. Βέβαια, δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε ακριβώς τη λειτουργία του "επιστάτη," καθώς δεν υπάρχουν άλλες αναφορές στο κείμενό μας σχετικά με αυτόν. Όμως μπορούμε να υποθέσουμε πως ίσως ήταν ο επικεφαλής μιας ομάδας ανθρώπων, που πιθανόν βρισκόνταν υπό την καθοδήγησή του. Στηριζόμενοι λοιπόν στο κείμενο,

¹⁶⁰ Πβ. σελ.36, την επιστολή P. Oxy. I 115 (=W.Chr.479) (2^{ος} αι. μ.Χ.), στην οποία η Ειρήνη επιδιώκει να παρηγορήσει ζευγάρι για τον θάνατο του γιου τους.

¹⁶¹ Για τη λέξη «ἐπιστάτης» βλ. αναλυτικότερα Chara, *More in Mummification?* 525-533.

¹⁶² Chara, *More in Mummification?* 528-529.

¹⁶³ Μάλιστα, το πένθος για κάποιον εκφράζεται με πτώση γενική, βλ. LSJ «πένθος» 1. Στη συνέχεια της επιστολής χρησιμοποιείται αντί της απλής γενικής η πρόθεση ἔνεκεν με γενική. Γι' αυτόν τον τρόπο έκφρασης πβ. P.Tebt. II 332 (=Berkeley. Apis.565) (18 Νοεμβρίου 176 μ. Χ.).

διαπιστώνουμε ότι αναδεικνύεται με τον θάνατό του το ζήτημα του συλλογικού πένθους (πένθους πάντων). Το κοινό βίωμα του πένθους στην περίπτωση αυτή ενισχύει τη συλλογικότητα και επιβεβαιώνει τη στενή σχέση του εκλιπόντος με τους συνεργάτες του. Έτσι με το γεγονός του θανάτου, αναδεικνύεται η θέση αλλά και ο ρόλος του επικεφαλής στο πλαίσιο μιας ομάδας. Επιπρόσθετα, το πένθος στο οποίο αναφέρεται ο Κοπρής, εκτός από τη θλίψη, πιθανόν να δηλώνει και το χρονικό διάστημα που ξεκινάει από τον θάνατο του επιστάτη και εκτείνεται σύμφωνα με τα ταφικά έθιμα της εποχής¹⁶⁴. Είναι πιθανό, καταθέτει και ο Alain Bataille, η περίοδος του πένθους να συνέπιπτε με τον χρόνο που χρειάζονταν οι ταριχευτές για να ολοκληρώσουν τη μουμιοποίηση. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο χρόνος αυτός διέφερε ανά τους αιώνες, ανάλογα με τις διάφορες μεθόδους μουμιοποίησης, την κοινωνική θέση, τις πρακτικές και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις¹⁶⁵. Έτσι, η φράση του συντάκτη της επιστολής «γενναμένου πένθους» μπορεί να αποτελεί ένδειξη σύμφωνα με τον Juan Chara πως μια περίοδος πένθους έχει ξεκινήσει¹⁶⁶. Επίσης, στη συνέχεια γίνεται λόγος και για δύο υλικά που χρησιμοποιούνταν για την διαδικασία της μουμιοποίησης από τους ταριχευτές. Αν τα συνδέσουμε με την αναφορά του συντάκτη της επιστολής στο πένθος, τότε μπορούμε να τα συσχετίσουμε με τις ταφικές συνήθειες της εποχής. Πρόκειται για την ρητίνη και την ασφαλτο (ή πίσσα), βλ. στίχ. 8-10, πβ. BL IX 303, X 221: διὸ οὖν ἐξερχόμενος ἔνεκέ (l. ἔνεγκέ) μοι ῥιτίνην (l. ῥητίνην) καὶ σφα|τία (l. σπα|θία) εἰς ἐργάζιν (l. ἐργάζειν). Και τα δύο αυτά υλικά μαζί με άλλα χρησιμοποιούνταν μετά την πρώτη περίοδο ξήρανσης του σώματος¹⁶⁷.

¹⁶⁴ Για τη διάρκεια του πένθους βλ. υποσημείωση 135.

¹⁶⁵ Bataille, *Les Memnonia* 216.

¹⁶⁶ Chara, *More in Mummification?* 531.

¹⁶⁷ Chara, *More in Mummification?* 528.

Κεφάλαιο 7: Οι ταφικές πρακτικές και οι υλικές διαστάσεις του θανάτου στις ιδιωτικές επιστολές

Σ' αυτή την ενότητα, εστιάζουμε στις ταφικές πρακτικές και τις υλικές διαστάσεις που αναδεικνύονται μέσα από επιστολές και ρίχνουν φως στη διαχείριση πρακτικών ζητημάτων που αφορούν τον θάνατο μέσα από την ανάλυση επιστολών που φωτίζουν τις κοινωνικές και οικονομικές πτυχές του θανάτου. Διαδικασίες, όπως η φροντίδα για την μουμιοποίηση ενός σώματος, η μεταφορά ενός νεκρού στον τόπο κατοικίας του για να ταφεί, η φύλαξη ενός σώματος πριν την ταφή του και οι συνήθειες των πρώτων ημερών του θανάτου που προκύπτουν από τις επιστολές, αναδεικνύουν την αλληλεπίδραση ανάμεσα στη ζωή και τον θάνατο. Ταυτόχρονα, εκφράζουν τις υποχρεώσεις που καλούνται να εκπληρώσουν οι άνθρωποι απέναντι στους νεκρούς τους αντικατοπτρίζοντας με αυτόν τον τρόπο τις πολιτισμικές αξίες της εποχής.

Στην παρακάτω επιστολή, που προέρχεται από το αρχείο του στρατηγού Απολλωνίου, P. Giss. I 68 (Meyer 1912) (=P. Giss. Apoll. 21, Kortus Briefe, αρ. 21) (Ερμούπολη Μεγάλη· 117 μ.Χ.), η Άρσις, μια εργάτρια του εργαστηρίου λινούφαντικής της οικογένειας του Απολλωνίου, ενημερώνει τον στρατηγό για τον θάνατο του γιου της Χαιρήμονα, που πιθανόν ήταν ο επικεφαλής του λινούφαντουργείου,¹⁶⁸ και για την ανάγκη δεύτερης ταφής, βλ. στίχ. 4-7, πβ. BL XI 84: ἐπὶ οἶδας τὸ συμβᾶν | τῶι εὐμοίρῳ υἱῷ μου Χαιρήμονι, | ὅτι ἐξάπινα ἐγένετο τὸ ἀτύχημα | καὶ δεῖ αὐτὸν δευτέρᾳ ταφῇ ταφῆναι¹⁶⁹. Η συντάκτρια δεν επικεντρώνεται τόσο στην ανακοίνωση του θανάτου του γιου της, καθώς θεωρεί ότι το γεγονός αυτό είναι ήδη γνωστό στον Απολλώνιο, αλλά δίνει έμφαση στο ότι παρουσιάστηκε μια ξαφνική δυσκολία σχετικά με το θέμα της ταφής, καθιστώντας απαραίτητη την επανάληψη αυτής της διαδικασίας. Για το θλιβερό γεγονός του θανάτου, η Άρσις επιλέγει να χρησιμοποιήσει τη λέξη «συμβάν»¹⁷⁰ αντί για τη λέξη «θάνατος» ή κάποιο άλλο συνώνυμο, για την αποφυγή επιπλέον συναισθηματικής φόρτισης για εκείνη, λαμβάνοντας υπόψη τη στενή σχέση της με τον Χαιρήμονα (σχέση μητέρας-

¹⁶⁸ Kornemann-Eger-Meyer, *Griechische Papyri* 53-55.

¹⁶⁹ Θωμά, *Γυναίκες επιστολογράφοι* 371-373.

¹⁷⁰ Για τη χρήση της λέξης «συμβάν» αντί της λέξης «θάνατος» πβ. P.Hamb. IV 254 (αρχές (;) 2^{ου} αι. μ.Χ.), P.Haun. II 17 (2ος αι. μ.Χ.).

παιδιού). Αξιοσημείωτο επίσης είναι ότι η συντάκτρια χαρακτηρίζει τον γιο της «εΰμοιρο». Η λέξη αυτή είναι αρκετά συνηθισμένη στις επιστολές καθώς αντικαθιστά τη λέξη «νεκρός» ή άλλη συνώνυμή της. Μάλιστα οι Bagnall και Cribiore¹⁷¹ αποδίδουν τη λέξη «εΰμοιρος»¹⁷² με τη σημασία του "ευλογημένος". Βάσει αυτού, εγείρεται το ερώτημα πώς μια μητέρα χαρακτηρίζει τον αποθανόντα γιο της ως ευλογημένο ή καλότυχο. Η απάντηση μπορεί να προκύψει μόνο μέσω υποθέσεων. Εκτός λοιπόν από τους συναισθηματικούς λόγους, είναι πιθανό ο Χαιρήμων να υπέφερε από κάποια ασθένεια και ο θάνατός του ήταν γι' αυτόν λύτρωση. Εναλλακτικά, μπορεί να αντικατοπτρίζει την πίστη της μητέρας του στις αιγυπτιακές πεποιθήσεις περί μεταθανάτιας ζωής, σύμφωνα με τις οποίες ο κόσμος των ζωντανών και των νεκρών ήταν άρρηκτα συνδεδεμένοι, χωρίς σαφή όρια μεταξύ τους. Στο πλαίσιο αυτό, ο θάνατος για τους Αιγυπτίους θεωρείτο ως συνέχιση της ζωής¹⁷³. Επίσης, μπορεί να αναφέρεται στη χριστιανική αντίληψη περί μεταθανάτιας ζωής, όπου ο θάνατος θεωρείται ως *dies natalis*, η ημέρα της γέννησης στην αιωνιότητα, μια στιγμή χαράς για τους χριστιανούς¹⁷⁴. Η αιτία και η ημερομηνία θανάτου του Χαιρήμονος δεν καταγράφονται. Ωστόσο, με βάση τις ενδοκειμενικές πληροφορίες σχετικά με την ταφή, προκύπτει ότι ο θάνατός του ήταν πρόσφατος σε σχέση με την ημερομηνία σύνταξης της συγκεκριμένης επιστολής. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η διαδικασία της μουμιοποίησης διαρκούσε 70 ημέρες μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο θάνατος του Χαιρήμονος συνέβη εντός αυτής της περιόδου, πριν από τη σύνταξη της επιστολής. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η Άρσις αποστέλλει την επιστολή στον Απολλώνιο για να τον ενημερώσει σχετικά με την ανάγκη δεύτερης ταφής του γιου της, καθώς και την αγορά των απαραίτητων λινών υφασμάτων γι' αυτή τη διαδικασία. Όπως παρατηρεί ο Wilcken, η λέξη «ταφή» που αναφέρεται στο κείμενο αφορά τόσο το λινό περιτύλιγμα των νεκρών σωμάτων, όσο και το ξύλινο φέρετρο στο οποίο τοποθετούνταν η μούμια.¹⁷⁵ Ωστόσο, η συντάκτρια στην επιστολή αναφέρεται μόνο τα λινά υφάσματα που προμηθεύτηκε η ίδια από την Άνω Αίγυπτο, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για την διαδικασία της δεύτερης ταφής, καθώς στο τελετουργικό της ταρίχευσης κεντρική θέση είχαν οι περιτυλίξεις του μουμιοποιημένου σώματος με λινά υφάσματα.

¹⁷¹ Bagnall-Cribiore, *Women's Letters* 159.

¹⁷² Για τη λέξη «εΰμοιρος» βλ. υποσημείωση 98.

¹⁷³ Davies, *Death, Burial and Rebirth* 38-39.

¹⁷⁴ Davies, *Death, Burial and Rebirth* 192.

¹⁷⁵ Kornemann-Eger-Meyer, *Griechische Papyri* 55, υποσημείωση 7.

Με την επόμενη επιστολή στον P. Haun. II 17 (Άγνωστη προέλευση· 2^{ος} αι. μ.Χ.), αντλούμε πληροφορίες σχετικά με το πως κάποιοι διαχειρίστηκαν τα ζητήματα που αφορούσαν τη μουμιοποίηση και το πένθος. Συγκεκριμένα, δύο γυναίκες, των οποίων τα ονόματα δεν σώζονται στο κείμενο, ανέθεσαν σε κάποιον πιθανόν μακρινό συγγενή ή φίλο της οικογένειάς τους με το όνομα Ωρίων, να συντάξει την επιστολή σχετικά με την απόκτηση των απαραίτητων υλικών για τη μουμιοποίηση ενός άνδρα που ήταν γιος και αδελφός τους αντίστοιχα. Πιθανόν και ο παραλήπτης να ήταν κάποιος συγγενής ή φίλος της οικογένειας¹⁷⁶. Η ένταση της θλίψης και του πένθους που βίωναν η μητέρα και η αδελφή του νεκρού, τους εμπόδισε να ασχοληθούν με τα πρακτικά ζητήματα της μουμιοποίησης και γι' αυτόν τον λόγο δεν κατάφεραν οι ίδιες να συντάξουν αυτή την επιστολή, βλ. στίχ. 16-20: ἡ μή|τηρ οὖν τοῦ εὐμοίρου καὶ | ἡ ἀδελφὴ αὐτοῦ διὰ τὸ | συμβὰν αὐταῖς οὐκ εἴσχυ|σάν (I. ἴσχυ|σάν) σοι οὐδὲν γράψαι. Η αδυναμία τους αυτή και η απουσία ψυχικού σθένους βεβαιώνεται και με τη φράση «οὐκ εἴσχυ|σάν σοι οὐδὲν γράψαι». Εξάλλου, η συγγενική τους σχέση με τον εκλιπόντα δικαιολογεί μια τέτοια αντίδραση, αναδεικνύοντας μ' αυτόν τον τρόπο τη συναισθηματική επίδραση του πένθους. Εκτός βέβαια από το θέμα του πένθους, η επιστολή μας δίνει και πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με το θέμα της μουμιοποίησης του νεκρού, βλ. στίχ. 6-16, πβ. BL X 83: ἀ|γ]οράσας σινδό|να μέχρι δραχμῶν ὀγδο|ήκοντα, καὶ κὰν (I. ἐὰν) πλέον, | εἰς τὴν κηδείαν τοῦ εὐ|μοίρου· σὺ οὖν ἐπίστασαι | τὰ μέτρα αὐτῆς. καὶ ὁμοίως | συνείληξα (I.συνήλιξα) τῆδε τῆ ἐπιστο|λῆ δείγματα φαρμάκων | ὡς εἰς σορόν. ἀγόρασον | δὲ καὶ τεκτονικὴν | κόλλαν, μνᾶς δύο. Ειδικότερα, γίνεται λόγος για την αγορά σινδόνας που ήταν λινό ύφασμα για την επίδεση της μούμιας,¹⁷⁷ φαρμάκων, δηλαδή βοτάνων ή μπαχαρικών, τεκτονικής κόλλας για την κατασκευή του χαρτονιού ή για τη στερέωση των περιτυλιγμάτων της μούμιας, και λάδι κνήκου, ώστε πιθανόν σ' αυτό να βυθισθούν οι επίδεσμοι της μούμιας¹⁷⁸. Όλα αυτά τα υλικά καθώς και άλλα χρησίμευαν στην διαδικασία της ταρίχευσης και μουμιοποίησης του νεκρού¹⁷⁹. Μάλιστα, ο εκδότης του P.Haun. II 17 αναφέρει επίσης ότι τη στιγμή της συγγραφής της επιστολής, το σώμα πιθανόν βρισκόταν υπό τη φροντίδα των ταριχευτών. Ως εκ τούτου, μπορεί κανείς να

¹⁷⁶ Bülow-Jacobsen, *Letters and Mummy Labels* 23-28.

¹⁷⁷ Σε όλα τα στάδια της αιγυπτιακής μουμιοποίησης, το τύλιγμα του σώματος σε λινό ύφασμα αποτελεί ένα από τα τελευταία βήματα. Προκειμένου να συγκρατηθούν τα λινά περιτυλιγμένα στη θέση τους, γύρω από το σώμα δένονταν λεπτές λωρίδες λινών. South, *Roman and Early Byzantine Burials* 62.

¹⁷⁸ Bülow-Jacobsen, *Letters and Mummy Labels* 26-28.

¹⁷⁹ Σχετικά με τα υλικά που χρησιμοποιούνταν κατά τη διαδικασία της μουμιοποίησης βλ. Lucas, *Ancient Egyptian Materials* 307-377.

υποθέσει ότι αυτά τα υλικά θα χρειάζονταν πιθανότατα μόλις ολοκληρωνόταν η διαδικασία αποξήρανσης του σώματος¹⁸⁰. Οι Αιγύπτιοι με τη μουμιοποίηση του σώματος και τη διατήρησή του από την αποσύνθεση θεωρούσαν ότι ήταν δυνατό να διατηρηθεί για πάντα η φανταστική οντότητα του ατόμου.¹⁸¹ Όπως και στο παρελθόν, έτσι και κατά τη Ρωμαϊκή εποχή στην Αίγυπτο, τα πανάρχαια τελετουργικά της μουμιοποίησης και της ταφής συνέχιζαν να τελούνται. Η μούμια θεωρούνταν αναγκαία για την επίτευξη της αιώνιας ζωής, αν και η αιγυπτιακή πίστη δεν απέκλειε τη μεταθανάτια ζωή για όσους δεν είχαν υποστεί μουμιοποίηση.¹⁸² Οι Αιγύπτιοι επεξεργάστηκαν μια θεολογία στην οποία η ατομική ζωή ήταν τόσο σημαντική και πολύτιμη, ώστε έπρεπε να καταβληθεί κάθε δυνατή προσπάθεια για να εξασφαλιστεί ότι ο θάνατος και η ταφή αποτελούσαν αιτία και αφορμή για την επιβεβαίωση αυτής της ζωής και όχι για μοιρολατρική αποδοχή ή ανοχή.¹⁸³

Στην επιστολή W.Chr. 499 (= C.Pap. Hengstl 59 (P. Par. 18) = P. Lugd. Bat. 19 σσ. 230-231) (Άγνωστη προέλευση· 2^{ος} αι. μ.Χ.) η Σενπαμώνθης ενημερώνει τον Παμώνθη πως του στέλνει το μουμιοποιημένο σώμα της μητέρας της με το ιδιωτικό πλοίο ενός φίλου¹⁸⁴. Μάλιστα, αναφέρει πως το σώμα, αφού έχει υποστεί όλη την απαιτούμενη προετοιμασία, είναι έτοιμο για ταφή και γύρω από τον λαιμό του υπάρχει και μία ετικέτα, βλ. στίχ. 3-6: ἔπεμψά σοι τὸ σῶμα Σενύριος | τῆς μητρός μου κεκηδευ|μενος (l. κεκηδευ|μένον) ἔχων (l. ἔχον) τάβλαν κατὰ | τοῦ τραχήλου¹⁸⁵. Σύμφωνα με τον Philip David Scott-Moncrieff,¹⁸⁶ στις περιπτώσεις των φτωχών, το σώμα ταριχευόταν και τυλιγόταν με επιδέσμους πριν τοποθετηθεί σε πλοίο για να μεταφερθεί ως φορτίο σε ένα από τα κοντινά νεκροταφεία. Συνήθως, γύρω από τον λαιμό δένονταν ένα ξύλινο εισιτήριο με οδηγίες για τον προορισμό του νεκρού. Συχνά υπήρχε μια επιγραφή που ανέφερε το όνομα, το επάγγελμα και την ηλικία του αποθανόντος¹⁸⁷. Επίσης, η συγγενική σχέση ανάμεσα στην αποστολέα και στον παραλήπτη της επιστολής δεν είναι ξεκάθαρη. Προκύπτει όμως από ενδοκειμενικές αναφορές ότι η νεκρή είναι πιθανόν η μητέρα της συντάκτριας (στίχ. 4: τῆς μητρός

¹⁸⁰ Chara, *More in Mummification?* 531-532.

¹⁸¹ Scott-Moncrieff, *Paganism and Christianity* 100.

¹⁸² Hornung, *Fisch Und Vogel Zur Altägyptischen Sicht* 466-467.

¹⁸³ Davies, *Death, Burial and Rebirth* 29.

¹⁸⁴ Για τη μεταφοράς μούμιας με πλοίο βλ. P. Hamb. I 74 (=Sel. Pap. I 78) (173/174(;) μ.Χ.), P. Oxy. VII 1068 (=Sel. Pap. I 156) (3^{ος} αι. μ.Χ.).

¹⁸⁵ Θωμά, *Γυναίκες επιστολογράφοι* 417-418.

¹⁸⁶ Scott-Moncrieff, *Paganism and Christianity* 27.

¹⁸⁷ Βλ. SB VI 9601 (4) (=C.Étiq. Mom. 2190) (1^{ος} αι. π.Χ.), SB XII 11209 (1^{ος}-2^{ος} αι. μ.Χ.), SB XVIII 13325 (2^{ος}-4^{ος} αι. μ.Χ.), SB XXII 15443 (3^{ος}-4^{ος} αι. μ.Χ.).

μου). Κατά τους Joachim Hengstl and Hans Julius Wolff¹⁸⁸ ο παραλήπτης της επιστολής είναι ετεροθαλής αδελφός της συντάκτριας που την βοηθάει στην εκπλήρωση του καθήκοντός της απέναντι στη νεκρή μητέρα της. Πράγματι, η Σενπαμώνθης, ως κληρονόμος, φέρει τόσο θρησκευτική όσο και νομική υποχρέωση να φροντίσει για την ταφή της μητέρας της. Η κληρονόμος στην περίπτωση μας, ως απόδειξη της συνέχειας, αναμενόταν να φροντίσει για την κηδεία, καθώς η υποχρέωση αυτή ήταν μία από τις λίγες νομικά προβλεπόμενες ταφικές προϋποθέσεις.¹⁸⁹ Στη συνέχεια γίνεται λόγος για ταφή της θανούσας μητέρας σε νεκροταφείο, βλ. στίχ. 9-10: ἔστιν δὲ | σημεῖον τῆς ταφῆς. Η ταφή περιλάμβανε όχι μόνο την προετοιμασία και την ταφή του σώματος, αλλά και, ίσως πιο σημαντικά, την τέλεση των απαραίτητων τελετουργιών¹⁹⁰ όπως το "Άνοιγμα του στόματος" και την κρίση από το "Βιβλίο των Νεκρών" κ.ά. Επίσης, σύμφωνα με τους Joachim Hengstl and Hans Julius Wolff,¹⁹¹ οι άνθρωποι προσπαθούσαν να θάβουν τα πτώματα των μελών της οικογένειας σε οικογενειακούς τάφους στο σπίτι και όχι σε τυχαίο τόπο θανάτου. Έτσι, δικαιολογείται και η μεταφορά της μούμιας πιθανόν από τον τόπο προετοιμασίας στον τόπο της ταφής. Επιπλέον, η συντάκτρια δεν περιορίζεται μόνο στην ταμπέλα που βρίσκεται στον λαιμό της μούμιας για να την αναγνωρίσει ο παραλήπτης. Φοβούμενη τον κίνδυνο να αποσπαστεί η ξύλινη πινακίδα και να προκύψει κάποιο πρόβλημα με την αναγνώριση της μούμιας, προσθέτει και άλλες λεπτομέρειες, όπως το ροδοκόκκινο πανί μέσα στο οποίο είναι τυλιγμένο το σώμα, με το όνομα της νεκρής μητέρας πάνω σε αυτό,¹⁹² βλ. στίχ. 10-14, πβ. BL XI 126, IV 67: σιν|δὼν ἔστιν ἐκτὸς ἔχων χρῆ|μα ῥόδιον (1. χρί|ματι ῥοδίνῳ), ἐπιγεγραμμέ|νον ἐπὶ τῆς κοιλίας τὸ ὄνομα αὐτῆς¹⁹³. Η περιγραφή αυτή, εκτός από ένδειξη του ενδιαφέροντός της για τη σωστή ταφή του σώματος της μητέρας της, αποτελεί και απόδειξη σεβασμού και αγάπης προς αυτήν. Εξάλλου και η συγγενική της σχέση με την θανούσα καθιστούσε ακόμη πιο επιτακτική την ευθύνη της για την ταφή. Με την επιστολή λοιπόν αυτή διαφαίνεται ο σημαντικός ρόλος της οικογένειας στο ζήτημα της ταφής κάποιου μέλους της· κυρίως όμως των κληρονόμων, όπως είναι τα παιδιά στις περιπτώσεις θανάτου των γονέων τους, καθώς αυτά είναι και υπεύθυνα για τη διαδικασία της ταφής. Εκτός όμως από τα παιδιά βλέπουμε να συνδράμουν στο

¹⁸⁸ Hengstl-Wolff, *Griechische Papyri* 152-153.

¹⁸⁹ Davies, *Death, Burial and Rebirth* 139.

¹⁹⁰ Riggs, *Tradition and Innovation* 347.

¹⁹¹ Hengstl-Wolff, *Griechische Papyri* 152-153.

¹⁹² Bagnall-Cribiore, *Women's Letters* 289-290.

¹⁹³ Θωμά, *Γυναίκες επιστολογράφοι* 417-418.

καθήκον αυτό και άλλα πρόσωπα (φιλικά) συνεισφέροντας στη διαδικασία. Αναφορικά με τις οικονομικές υποχρεώσεις της ταφής η μόνη πληροφορία που δίνει η επιστολή είναι τα έξοδα που απαιτούνταν για τη μεταφορά της μούμιας με το ιδιωτικό πλοίο, τα οποία κάλυψε ο γιος της θανούσης, ο Σενπαμώνθης, βλ. στίχ. 6-9: διὰ Γαλήτος | πατρὸς Ἰέρακος ἐν πλοίῳ | ἰδίῳ, τοῦ ναύλου δοθέντος | ὑπ' ἐμοῦ πλήρης¹⁹⁴. Ὅμως, πέραν της μεταφοράς του σώματος, υποδηλώνεται έμμεσα ότι και η διαδικασία της ταρίχευσης έπρεπε να καλυφθεί οικονομικά, προσδίδοντας έτσι στο θέμα της ταφής και οικονομική διάσταση.

Η επιστολή P. Petaus 28 (Ηρακλεοπολίτης νομός (;)· 2^{ος} αι. μ.Χ.), περιγράφει την έντονη ανησυχία για τη σωστή διαχείριση του σώματος ενός νεκρού λεγεωνάριου στρατιώτη.¹⁹⁵ Ὅπως προκύπτει από το κείμενο, τόσο ο συντάκτης όσο και ο παραλήπτης της επιστολής ασκούν το επάγγελμα των μεταφορέων πτωμάτων. Ο λόγος για τον οποίο ο Παψαύς γράφει στον Ασκλά είναι διότι ένα πτώμα που υποτίθεται ότι θα μετέφερε ο Ασκλάς δεν έχει φτάσει ακόμα στον προορισμό του. Μάλιστα, τονίζει πως αυτή είναι η δεύτερη επιστολή που γράφει για το ίδιο ζήτημα, γεγονός που δηλώνει την ιδιαίτερη σοβαρότητα του θέματος, βλ. στίχ. 3-5: ἤδη δευτέρον σοι ἐπιστόλιον γράφω περὶ | τοῦ νεκροῦ τοῦ ἀπὸ Οὐϊσέμου στρ[α]τιώτου | τοῦ λεγεωναρίου. Στη συνέχεια ο συντάκτης αναφέρει πως μετέφεραν τον νεκρό στρατιώτη και τον παρέδωσαν στον γιο του Ασκλά, αφού στερέωσαν και ένα ραβδί στην πλάτη του για να διευκολυνθεί η μεταφορά βλ. στίχ. 8-9: ὅτι εἰς τὸν νῶτον αὐτοῦ | ῥάβδον. Ὑποχρέωση λοιπὸν του Ασκλά ήταν να μεταφέρει το πτώμα του λεγεωνάριου στρατιώτη στο χωριό του προκειμένου να γίνει η ταφή, βλ. στίχ.12-14: γράφω σοι περὶ | αὐτοῦ ἵνα αὐτὸν καταστήσητε εἰς τὴν | κώμην αὐτοῦ. Οι λεγεωνάριοι που στρατολογούνταν αυξάνονταν ὄλο και περισσότερο από τις επαρχίες. Επειδὴ λοιπὸν οι λεγεῶνες αποκτούσαν μόνιμες επαρχιακές βάσεις, οι στρατιῶτες στρατολογούνταν τοπικά¹⁹⁶. Συνεπὸς ο νεκρὸς στρατιώτης καταγόταν από κοντινή στην έδρα της λεγεῶνας περιοχή. Η καθυστέρηση του νεκροῦ για να ταφή εξέθεσε τόσο τον συντάκτη της επιστολής, που οδηγήθηκε στον αξιωματικό να απολογηθεί για το θέμα, βλ. στίχ.14-16, πβ. BL VIII 277: τὰ νῦν ταῦτα πάντα ἐπὶ (1.

¹⁹⁴ Θωμά, *Γυναίκες επιστολογράφοι* 417-418.

¹⁹⁵ Κάθε λεγεῶνα, οργανωμένη σε κοόρτες, με 120 λεγεωνάριους ιπτεῖς, περιλάμβανε περίπου 5.400 ἄνδρες, είχε το δικό της αριθμὸ και τιμητικὴ ονομασία και διοικούνταν από έναν συγκλητικὸ, τον *legatus legionis*.

¹⁹⁶ Για τις λεγεῶνες βλ. αναλυτικότερα Hornblower - Spawforth - Eidinow, *The Oxford Classical Dictionary* 839-842.

ἐπεὶ δὲ ὕβριν προσέλαβα | ὦδε μεγάλην καὶ ἐγγὺς ἐπὶ τὸν ἡγεμόνα με εἴλκυσαν. Στο τέλος της επιστολής ο συντάκτης εκφράζει τη δυσαρέσκειά του, επαναλαμβάνοντας πως ο Ασκλάς και οι συνεργάτες του δεν του φέρθηκαν με ευγενικό τρόπο, διότι δεν μετέφεραν το σώμα του στρατιώτη στο χωριό του, όπως όφειλαν, βλ. στίχ. 21-23: οὐ καλῶς μοι ἐχρήσαστε (I. ἐχρήσασθε) μὴ κα|ταστήσαντες αὐτὸν εἰς τὸν τόπον αὐ|τοῦ. Η απογοήτευση του συντάκτη για την κακή μεταχείριση του νεκρού υποδηλώνει ότι τόσο ο θάνατος, όσο και το θέμα της ταφής του νεκρού είχαν ιδιαίτερη σημασία για την αξιοπρέπεια του νεκρού και των συγγενικών του προσώπων. Η όποια καθυστέρηση στην αντιμετώπιση του νεκρού από τους υπευθύνους για την ταφή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως προσβολή για τον ίδιο τον νεκρό. Εξάλλου, οι άταφοι νεκροί θεωρούνταν πολύ επικίνδυνοι σε πολλές κοινωνίες, και τα φαντάσματά τους μπορούσαν να προκαλέσουν βλάβη στους ζωντανούς, καθώς θεωρούνταν πως περιφέρονταν θυμωμένοι ή λυπημένοι, ανίκανοι να βρουν την ανάπαυση¹⁹⁷. Επίσης, η καθυστέρηση στη μεταφορά του πτώματος και η απολογία του συντάκτη στον ηγεμόνα της περιοχής πιστοποιούν πως υπήρχαν συγκεκριμένες διαδικασίες και χρονοδιαγράμματα που έπρεπε να τηρηθούν αυστηρά από όσους αναλάμβαναν τη μεταχείριση των νεκρών. Όποια αποτυχία τους στο θέμα αυτό, θεωρούνταν σοβαρή παράλειψη που ενδεχομένως να είχε και επιπτώσεις για τους ίδιους. Επίσης, η επιστροφή του νεκρού στρατιώτη στο χωριό του προκειμένου να ταφεί, επιβεβαιώνει και την συνήθεια των ανθρώπων να θάβουν τους νεκρούς τους, όταν αυτό ήταν εφικτό, στον τόπο καταγωγής τους και όχι στον τόπο του θανάτου τους. Με την επιστολή λοιπόν αυτή διαφαίνεται πως η τιμή και η αξιοπρέπεια ενός ανθρώπου συνεχίζει να υπάρχει ακόμη και μετά τον θάνατό του, η οποία εκφραζόταν με τη σωστή του μεταχείριση και την ταφή. Οποιαδήποτε παρέκκλιση από τα καθιερωμένα ήθη αποτελούσε προσβολή της μνήμη του νεκρού. Η ταφή στον τόπο καταγωγής του στρατιώτη τον συνδέει με τις ρίζες του και συμβολίζει την επιστροφή του στο σπίτι.

Ένα ιδιαίτερα ασυνήθιστο θέμα που αφορά τη φύλαξη της σορού ενός πατέρα και την καθυστέρηση της ταφής του διατυπώνεται στην επιστολή P. Princ. III 166 (= C.Pap. Hengstl 58) (Άγνωστη προέλευση· 2^{ος}- 3^{ος} αι. μ.Χ.). Συγκεκριμένα, ο Βησάς, ο χρυσοχόος, ζητά από κάποιο πιθανόν φιλικό ή συγγενικό του πρόσωπο με το όνομα Ειδώς, να μεταφέρει και να φροντίσει τη μούμια του αποθανόντος πατέρα του, μέχρι

¹⁹⁷ Frazer, *The fear of the dead* 260-283. Για τον φόβο του θανάτου βλ. Eliade, *The Sacred and the Profane* και Young-Parkes-Laungani, *Death and Bereavement* 191-205.

να φτάσει κι ο ίδιος για την επίσημη ταφή, βλ. στίχ. 4-7: κόμισον τὸν πατέρα | μου τὸν νεκρὸν καὶ ἀσφάλισον ἕως ἂν σὺν θεῷ | ἀναπλεύσω εἰς ἐκφορά[ν]. Ὅπως αναφέρει και ο Régis Burnet¹⁹⁸ μετά την διαδικασία της μουμιοποίησης, το σώμα παραδιδόταν στην οικογένεια και μπορούσε να αποθηκευθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα σε σπίτια χωρίς να χρειάζεται ταφή. Στην επιστολή αυτή, η καθυστέρηση της ταφής αποδίδεται στην απουσία του γιου του εκλιπόντος, ο οποίος πιθανόν ή να βρισκόταν κάπου μακριά από τον τόπο ταφής του πατέρα του ή εξαιτίας κάποιων άλλων υποχρεώσεών του να μην μπορούσε να βρίσκεται άμεσα εκεί. Για τον λόγο αυτό ο συντάκτης ζητά από τον παραλήπτη να γίνει άλλη ημέρα η ταφή του νεκρού πατέρα, βλ. στίχ. 9-10: εἰς ἄλλ|λην ἡμ[έρα]ν τὸ σῶμα θάψης (1. θάψεις). Ὅποια εκδοχή κι αν ισχύει, εκείνο που προκύπτει είναι πως υπάρχει μια χρονική καθυστέρηση στο ζήτημα της ταφής του νεκρού μετά την μουμιοποίησή του.¹⁹⁹ Με βάση την επιστολή αυτή διαπιστώνουμε πως η ταφή του νεκρού δεν πραγματοποιούνταν απαραίτητα αμέσως μετά τη διαδικασία της μουμιοποίησής του, αφού χάρη σ' αυτή το σώμα μπορούσε να διατηρηθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η φύλαξη της σορού στο σπίτι δείχνει πόσο επείγουσα είναι η μέριμνα για την ακεραιότητα του σώματος, όσον αφορά τη ζωή μετά θάνατον.²⁰⁰ Ἐδινε ταυτόχρονα τον χρόνο στην οικογένεια του νεκρού να προετοιμάσει κατάλληλα την ταφή και να εκπληρώσει το καθήκον της αυτό σύμφωνα με τις συνήθειες της εποχής.

Μία επιστολή με ιδιαίτερο επιστημονικό ενδιαφέρον και αρκετές αντικρουόμενες ερμηνείες από τους μελετητές περιέχεται στον P. Nokr. 28 (= P. Grenf. II 73 = P. Lond. III 713 descr. = W. Chr. 127 = Naldini, Cristianesimo 21 = G. Pap. Hengstl 63) (Κύσις· τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ.). Πρόκειται για μία χριστιανική επιστολή, όπως προκύπτει από ορισμένες φράσεις που περιλαμβάνουν και τις συντομογραφίες "Κω"

¹⁹⁸ Burnet, *L'Égypte Ancienne* 280.

¹⁹⁹ Ο Διόδωρος ο Σικελιώτης περιγράφει μια πρακτική κατά την οποία ένας δανειολήπτης μπορούσε να δώσει ως εγγύηση για το δάνειο το νεκρό σώμα των γονέων του ή ακόμη και των παιδιών του. Στην περίπτωση αυτή, το σημαντικό ήταν η ηθική βλάβη για τον δανειολήπτη, ο οποίος δεν μπορούσε να εκπληρώσει το ιερό καθήκον της σωστής ταφής των συγγενών του, όταν ερχόταν η ώρα. Το πτώμα μάλιστα φυλασσόταν στο σπίτι του οφειλέτη, ο οποίος με την καθημερινή του θέαση έπρεπε να έχει μεγάλη επίγνωση της υποχρέωσής του να αποπληρώσει το δάνειο (Parreau, *Diodoro de Sicilia* 309-311). Βέβαια στην επιστολή του Βησά μια τέτοια υπόθεση θα μπορούσε να είναι λιγότερο πιθανή, δεδομένου ότι ο συντάκτης δεν διέθετε, όπως προκύπτει, στο σπίτι του τη σορό του πατέρα του. Η πληροφορία αυτή του Διοδώρου μπορεί να βρει εφαρμογή μόνο στην περίπτωση της καθυστέρησης της ταφής. Όταν ο γιος του εκλιπόντος εξοφλήσει το δάνειό του θα "αναπλεύσει" για να πραγματοποιήσει την ταφή του πατέρα του. Σύμφωνα όμως με τους Allan Chester Johnson και Sidney Pullman Goodrich, δεν υπάρχει καμία ένδειξη για τέτοιο σκοπό εδώ. Βλ. Johnson, *Papyri in the Princeton University* 84.

²⁰⁰ Hengstl-Wolff, *Griechische Papyri* 152.

και "Θω" των λέξεων "Κυρίω" και "Θεῶ"²⁰¹. Γράφεται από έναν πρεσβύτερο, πιθανόν λειτουργό της χριστιανικής λατρείας, με το όνομα Ψενοσίριος, ο οποίος βρίσκεται στον Πανοπολίτη Νομό, και απευθύνεται σε έναν άλλο πρεσβύτερο, τον Απόλλωνα, που βρίσκεται στη Μεγάλη Όαση. Λέγεται μάλιστα ότι πρόκειται για ένα επεισόδιο που έλαβε χώρα πιθανόν κατά τη διάρκεια του χριστιανικού διωγμού επί Διοκλητιανού,²⁰² αλλά η άποψη αυτή τίθεται υπό αμφισβήτηση από αρκετούς μελετητές του κειμένου. Ο συντάκτης της επιστολής ενημερώνει τον Απόλλωνα, ότι κάποιοι νεκροτάφοι μετέφεραν εδώ στην Τοετώ τη μούμια μιας γυναίκας με το όνομα Πολιτική²⁰³ και μάλιστα ο ίδιος την παρέδωσε σε καλούς και αξιόπιστους νεκροτάφους για την φύλαξή της, μέχρι να φθάσει ο γιος της Νείλος και να ενημερώσει για το τι της συνέβη,²⁰⁴ βλ. στίχ. 6-14, πβ. BL Π² 72, X 80: γινώσκειν | σε θέλω, ἀδελφέ, ὅτι οἱ νεκροτάφοι ἐνηνόχασιν ἐνθάδε | εἰς Τοετὸν τὴν πολιτικὴν τὴν | πεμφθεῖσαν εἰς Ὅασιν ὑπὸ τῆς | ἡγεμονίας. καὶ ταύτην παρὰδεδωκα τοῖς καλοῖς καὶ πιστοῖς ἐξ αὐτῶν τῶν νεκροτάφων εἰς τήρησιν. Επίσης, η χρήση του όρου «τήρησις» για τη φύλαξη του σώματος έχει επίσης προταθεί ως τεχνικός όρος που αφορά τη φύλαξη μιας μούμιας.²⁰⁵ Το γεγονός ότι η μούμια της γυναίκας μεταφέρθηκε από τη Μεγάλη Όαση στην Τοετώ με τους νεκροτάφους βεβαιώνει ότι οι νεκροτάφοι παρείχαν μεταφορικά μέσα για πτώματα, όταν χρειαζόταν να διανύσουν αποστάσεις μέσα στην έρημο.²⁰⁶ Επίσης, σύμφωνα με τον Mario Naldini οι νεκροτάφοι που ανέλαβαν την τήρηση της μούμιας ήταν χριστιανοί, αφού ο συντάκτης της επιστολής τους χαρακτηρίζει "καλούς και πιστούς"²⁰⁷. Βέβαια, ο χαρακτηρισμός αυτός θα μπορούσε να αποτελέσει και ένδειξη μέριμνας για την καλύτερη δυνατή ταφή. Στηριζόμενοι λοιπόν, στην εκδοχή πως η επιστολή αναφέρεται στη μεταφορά της μούμιας μιας γυναίκας και στις ρυθμίσεις για την ταφή της, διαπιστώνουμε το ενδιαφέρον των ανθρώπων για την επιμέλεια του σώματος ενός ανθρώπου μετά τον

²⁰¹ Βλ. στίχ. 2-3: ἀδελφῶ | ἐν κ(υρί)ῳ, στίχ. 6: ἀ[δ]ελφουὸς ἐν θ(ε)ῶ, στίχ.16: ὅταν ἔλθῃ σὺν θεῶ, στίχ. 22: ἐν κ(υρί)ῳ Θ(ε)ῶ. στίχ. 24: πρεσβυτέρου ἐν κ(υρί)ῳ.

²⁰² Naldini, *Il Cristianesimo* 131.

²⁰³ Είναι πιθανό επίσης η πολιτική να αναφέρεται σε δημόσια πόρνη (παλλακίδα) καθώς στους παπύρους εμφανίζεται και με την έννοια της ερωμένης, της πόρνης. Βλ. LSJ πολιτική III.

²⁰⁴ Ορισμένοι μελετητές της επιστολής υποστήριξαν πως δεν πρόκειται για τη μεταφορά μιας μούμιας αλλά μιας ζωντανής γυναίκας. Άλλοι πάλι υποστήριξαν ότι η επιστολή αναφέρεται σε ένα μουμιοποιημένο πτώμα, γι' αυτό και γίνεται λόγος για νεκροτάφους. Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικότερα Bagnall, *The Undertakers* 85-90.

²⁰⁵ Bagnall, *The Undertakers* 85. Πβ. SB XIV 11939 (= C.Étiq. Mom. 1630) (1^{ος}- 4^{ος} αι. μ.Χ.).

²⁰⁶ Bagnall, *The Undertakers* 87.

²⁰⁷ Η άποψη αυτή του Naldini απορρίπτεται από άλλους σχολιαστές, κυρίως από τους Llewelyn και Nobbs αλλά εξίσου και από τον Wipszycka. Βλ. Bagnall, *The Undertakers* 90.

θάνατό του. Μάλιστα, αν δεχθούμε την εκδοχή πως ο θάνατος της Πολιτικής ήταν βίαιος ή τουλάχιστον απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση, ο γιος της κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικός για τη συνέχιση των τελετουργικών με την άφιξή του και την αποκάλυψη των γεγονότων που οδήγησαν στον θάνατό της. Με βάση αυτό, και η μουμιοποίηση ίσως να σχετίζεται με πρακτικές που προορίζονταν για τη διατήρηση της σορού της μέχρι να διευκρινιστεί η αλήθεια για τον θάνατό της. Η επιστολή επίσης, δίνει έμφαση στη φύλαξη της νεκρής από τους «καλούς και έμπιστους» νεκροτάφους, δείχνοντας ότι η σωστή μεταχείριση του νεκρού σώματος αποτελούσε τον καλύτερο τρόπο προετοιμασίας για την μετά θάνατον ζωή²⁰⁸.

Η τελευταία επιστολή αυτής της ενότητας, P. Meyer 24 (Άγνωστη προέλευση· 6^{ος} αι. μ.Χ.), αναφέρεται στην ακύρωση μιας επίσκεψης λόγω της κηδεΐας του οικοδεσπότη ενός σπιτιού. Ο συντάκτης της επιστολής αναβάλλει την προγραμματισμένη του επίσκεψη στον παραλήπτη, επειδή λαμβάνει χώρα από το προηγούμενο βράδυ και συνεχίζεται μέχρι την επόμενη ημέρα η κηδεΐα του κυρίου του σπιτιού, βλ. στίχ. 3-4 πβ. BL I 309: κεκώλυμαι υπό ἀηδίας (l. ἀηδείας, BL I 309: κηδίας (l.κηδεΐας) prev.ed.) τοῦ οἰκοδεσπότη ἀρξαμένης μὲν ἀπὸ τῆς | νυκτὸς ἐπ[ι]ταθείσης δὲ σήμερον. Μάλιστα, πρόκειται για μια χριστιανική επιστολή, όπως βεβαιώνουν και οι φράσεις στον στίχους 2 και 4 αντίστοιχα («τῶν εὐχῶν τῆς σῆς ἁγιοσύνης (l.ἁγιοσύνης)», «ἢ σὴ θεοσέβεια»), με τον παραλήπτη να είναι κληρικός.²⁰⁹ Με τον όρο «κηδεΐα»²¹⁰ πρέπει στην περίπτωση αυτή να εννοήσουμε την ταρχευση και τη μουμιοποίηση (περιστολή), την τοποθέτηση και τη φύλαξη του νεκρού, την ταφή²¹¹ και τέλος το νεκρικό γεύμα.²¹² Οι πρώτες ημέρες μετά τον θάνατο ενός ατόμου, γνωστές ως περίοδος περιστολής, περιλάμβαναν το αρχικό τύλιγμα του νεκρού και τις επισκέψεις των συγγενών στο σώμα του εκλιπόντος στο σπίτι²¹³. Πιθανόν στην επιστολή που εξετάζουμε η «κηδεΐα» που αναφέρεται από τον

²⁰⁸Anderson, *A Part of the Family* 76.

²⁰⁹ Πιθανόν και ο συντάκτης της επιστολής να είναι κληρικός, βλ. Meyer, *Griechische Texte* 96.

²¹⁰ Για την κηδεΐα και την περιστολή βλ. P.Cair. Mich. III 81 (=P. Mich. 4717 Vo) (82-96 μ.Χ.), SB VI 9373 (2ος αι. μ.Χ.), P.Strasb. VII 603 (πβ. BL VIII 426) (103-106 μ.Χ.), P.Mich. IX 549 (= Michigan.Apis.2572) (29 Αυγούστου 117 -28 Αυγούστου 118 μ.Χ.), SB XII 10888 (119 μ.Χ.), P.Merton III 122 (23 Φεβρουαρίου 125 μ.Χ.), BGU VII 1654 (133 μ.Χ.), P.Kron. L (= P.Mil. Vogl. II 84=SB VI 9377) (13 Ιουνίου 138), P.Strasb. VII 684 (10 Αυγούστου 117- 10 Ιουλίου 138 μ.Χ.), SB VIII 9642 5 (= Michigan.Apis.2506) (138-161 μ.Χ.), P.Oslo III 130 (δεύτερο μισό 1^{ου} αι. μ.Χ.), BGU III 896 (161-169 μ.Χ.), PSI XII 1263 (= SB V 7816) (29 Αυγούστου 166 - 29 Αυγούστου 167 μ.Χ.), SB XXIV 16001 (29 Νοεμβρίου 168 μ.Χ.) P.Cair. Masp. II 67151 (15 Νοεμβρίου 570).

²¹¹ Meyer, *Griechische Texte* 96.

²¹² Anderson, *A Part of the Family* 15.

²¹³ Anderson, *A Part of the Family* 14.

συντάκτη να αφορά αυτή τη χρονική περίοδο και ίσως να χρειάζεται να παραμείνει στο σπίτι σύμφωνα με την διαδικασία που προβλεπόταν. Μάλιστα, η έναρξη της κηδείας το βράδυ και η παράτασή της την επόμενη ημέρα οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο θάνατος του οικοδεσπότη συνέβη κατά τη διάρκεια της νύκτας και ότι το σώμα του εκλιπόντος βρισκόταν στο σπίτι του. Κατόπιν θα μεταφερόταν στους ταριχευτές για να ακολουθήσει η μουμιοποίησή του. Διαπιστώνουμε λοιπόν πως η πρακτική αυτή, όπως αναφέρει και ο Françoise Dunand, συνεχίστηκε από τους χριστιανούς στην Αίγυπτο για μεγάλο χρονικό διάστημα και μάλιστα υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα παλαιά έθιμα,²¹⁴ καθώς σχετιζόταν με την μετά θάνατον ζωή. Επίσης, σύμφωνα με πληροφορίες για τις κηδείες που προέρχονται από τη χριστιανική Αίγυπτο, ένα μέρος της τελετής γινόταν στο σπίτι του νεκρού, σε μια εκκλησία και το τελευταίο κοντά στον τάφο.²¹⁵ Μία ακόμη πληροφορία που μπορούμε να αντλήσουμε από τη συγκεκριμένη επιστολή είναι αυτή που σχετίζεται με το ζήτημα της καθαρότητας του νεκρού. Αν δεχθούμε την ερμηνεία πως το σώμα του εκλιπόντος οικοδεσπότη βρισκόταν στο σπίτι για την τέλεση της κηδείας, διαπιστώνουμε πως ο θάνατος και ο χειρισμός των νεκρών δεν αποτελούσε ακάθαρτη και μολυσματική δραστηριότητα. Η επαφή με ένα νεκρό σώμα δεν θεωρούνταν πηγή μόλυνσης για τους αληθινούς πιστούς και ερχόταν σε αντίθεση με παγανιστικές πεποιθήσεις που απαγόρευαν την άμεση επαφή με νεκρούς.²¹⁶ Η χριστιανική πίστη έτρεφε για το νεκρό σώμα την ελπίδα της ανάστασής του. Σύμφωνα λοιπόν με την πεποίθηση ότι το σώμα δεν ήταν μολυσματικό, το διάστημα μεταξύ του θανάτου και του ενταφιασμού παρατεινόταν σε τρεις ή τέσσερις ημέρες,²¹⁷ σε αντίθεση με τις 70 ημέρες που απαιτούνταν για την παγανιστική μουμιοποίηση.

²¹⁴ Μάλιστα, σύμφωνα με τον Françoise Dunand, οι χριστιανικές αρχές αρχικά παρέβλεπαν τη μουμιοποίηση (και πολλά άλλα έθιμα), καθώς δεν ήταν ουσιαστικά αντίθετη με τις αντιλήψεις περί ανάστασης του σώματος. Βλ. Dunand, *Between tradition and innovation* 181-182.

²¹⁵ Dunand, *Between tradition and innovation* 181.

²¹⁶ South, *Roman and Early Byzantine Burials* 113-114 και Davies, *Death, Burial and Rebirth* 198.

²¹⁷ Davies, *Death, Burial and Rebirth* 199.

Κεφάλαιο 8: Ο θάνατος στις χριστιανικές ιδιωτικές επιστολές

Ο θάνατος σύμφωνα με τον χριστιανισμό συνδέεται με την ελπίδα της ανάστασης και της αιώνιας ζωής. Μ' αυτόν τον τρόπο υπογραμμίζεται πως η ζωή των ανθρώπων συνεχίζεται και πέραν του τάφου. Οι Χριστιανοί συντάκτες των ιδιωτικών επιστολών με βάση αυτή τη θεώρηση του θανάτου επιδιώκουν να δώσουν μία διαφορετική διάσταση στη διαχείριση του πένθους και της απώλειας. Όσο οδυνηρή κι αν είναι η απώλεια ενός προσφιλούς προσώπου μέσω της χριστιανικής πίστης φανερώνεται η πεποίθηση ότι ο θάνατος δεν είναι το τέλος, αλλά ένα μέσο επανένωσης του εκλιπόντος προσώπου με τον Θεό στην αιωνιότητα.

Στην επιστολή P. Ant. III 198 (Αντινοόπολη· 6^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.), αναδύονται ορισμένες απόψεις σχετικά με τη μετά θάνατον ζωή. Συγκεκριμένα, ο συντάκτης της επιστολής ανακοινώνει στον παραλήπτη τον θάνατο του πατέρα του, σύμφωνα με τους εκδότες του παπύρου,²¹⁸ βλ. στίχ. 1: [---][.] .ϕν ὁ ἐν ἀγίοις ἡ[μῶ]ν πατήρ ἐ[τε]λεύτησεν καὶ [.] [---]. Όμως πρόκειται για τον φυσικό πατέρα ή πνευματικό, στο πλαίσιο μιας μοναστικής αδελφότητας; Η λέξη πατήρ προσδιορίζεται από τη φράση «ὁ ἐν ἀγίοις ἡμῶν». Η συγκεκριμένη φράση εμφανίζεται κυρίως σε κείμενα χριστιανικού περιεχομένου, όπως γραπτά μοναχών, επισκόπων και ηγουμένων μοναστηριῶν²¹⁹. Εάν αποδεχτούμε την παραπάνω υπόθεση, τότε μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η χρήση της μετοχής «εἰδόντες» από τον αποστολέα, (βλ. στίχ. 2: [---] μω τούτω μὴ εἰδόντες (l. εἰδότες) ποῦ ἀπελθεῖν ἢ ποῦ ἐλθεῖν), του ρήματος «παρακαλοῦμεν» (βλ. στίχ. 8: παρακαλο[ῦ]μεν δὲ τὸν δεσπότην ἡμῶν) και της αντωνυμίας «ἡμῶν», φανερώνουν λόγω του πληθυντικού αριθμού κάποια μοναχική αδελφότητα. Έτσι, αυτή η επιστολή έχει ως θέμα την ανακοίνωση του θανάτου του ηγουμένου μιας μοναστικής αδελφότητας προς έναν επίσκοπο, για την οποία χρησιμοποιείται το ρήμα «τελευτῶ», χωρίς ωστόσο να διευκρινίζεται ούτε η αιτία ούτε το όνομα του αποθανόντος. Πέρα όμως απ' αυτό, εμπεριέχονται και στοιχεία που φανερώνουν την χριστιανική διάσταση του γεγονότος του θανάτου. Ένα από αυτά είναι η απουσία έκφρασης της θλίψης και την οδύνης των μοναχών για την απώλεια του πνευματικού τους πατέρα. Αντιθέτως, στους στίχους 5-7: [---] [.] τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ \†/ καὶ μέλλοντος αὐτοῦ τελευτῶν | [---][...] μηδὲν δὲ

²¹⁸ Barns, *The Antinoopolis Papyri* 170.

²¹⁹ Βλ. SB XXVIII 16972 (5^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.), P.Grenf. I 63 (6^{ος} - 7^{ος} αι. μ.Χ.), P.Haun. III 52 (6^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.).

δεισθαι ἐλπίζω εἰς τὸν Θεὸν \'/ ὅτι | [---] ἐλπ[ί]ζει [...] [μό]γον δέσποτα, εἰς τὸν Θεὸν \'/ καὶ εἰς τὴν, μέσω των φράσεων «ἐλεος τοῦ Θεοῦ», «ἐλπίζω εἰς τὸν Θεόν», «ἐλπίζει», διαφαίνεται ἡ ἐλπίδα τῆς συνέχισης τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ ὄχι ὁ οριστικός ἀφανισμός τῆς. Δεδομένης αὐτῆς τῆς ἀντίληψης, στο τέλος τῆς ἐπιστολῆς, ὁ συντάκτης ἐκφράζει τὴν εὐχή νὰ ἐπανενωθεῖ μετὰ τὸν θάνατο ὅλη ἡ ἀδελφότητα μετὰ τὸν πνευματικὸ τῆς πατέρα, βλ. στίχ. 8-10: [---] παρακαλο[ῦ]μεν δὲ τὸν δεσπότην ἡμῶν ἵνα καὶ ὑμεῖς | [---] μετὰ τοῦ ἐν ἀγίοις ἡμῶν πατρὸς ἀνελθεῖν τῇ ἡμ[ε-] | [τέρα [- --][.][---]. Εἶναι σαφές πως ἡ ἐλπίδα που ἐκφράζεται στὴ συγκεκριμένη ἐπιστολὴ προέρχεται ἀπὸ τὶς χριστιανικὲς πεποιθήσεις σχετικὰ μετὰ τὸ θάνατον ζωῆ. Ὁ χριστιανισμὸς ὡς θρησκεία εἶχε ὡς κεντρικὸ σημεῖο τὴν ἱστορία τοῦ θανάτου καὶ τῆς σωματικῆς ἀνάστασης τοῦ Ἰησοῦ κι ἐτσι ὁ θάνατος, ἐν Χριστῷ, γίνεται ἀγιότητα, μέσο σωτηρίας ὄχι μόνο γιὰ τοὺς ἀγίους καὶ τοὺς μάρτυρες ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλους τοὺς χριστιανούς²²⁰. Οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ υιοθετοῦσαν μιὰ αισιόδοξη προσέγγιση σχετικὰ μετὰ τὴ μεταθανάτια ζωή,²²¹ ὅτι δηλαδὴ ἡ οὐσιαστικὴ ὑπαρξὴ τῶν χριστιανῶν βρισκόταν στὸν ἄλλο κόσμος. Οἱ χριστιανοὶ πίστευαν ἀκόμη πως θὰ ἀναστηθοῦν μετὰ τὴν ἀμέσως ἀναμενόμενη ἐπιστροφή τοῦ Ἰησοῦ,²²² καὶ συνεπῶς, ὁ θάνατος ἐνός χριστιανοῦ θεωροῦνταν αἰτία γιὰ χαρὰ καὶ ὄχι γιὰ λύπη.²²³ Ἡ αισιόδοξη λοιπὸν στάση τοῦ συντάκτη τῆς ἐπιστολῆς ἐκπορεύεται ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ τοποθέτηση καὶ ἐρμηνεία τοῦ γεγονότος αὐτοῦ.

Ἡ ἐπιστολὴ στὸν P. Princ. II 102 (=Naldini, Cristianesimo σ. 34) (Ἄγνωστη προέλευση· 4^{ος} αἰ. μ.Χ.) ἀπευθύνεται στὸν Κέρδωνα ἀπὸ ἕνα ἄνδρα μετὰ τὸ ὄνομα Ἀλέξανδρος καὶ περιέχει λόγια παρηγορίας γιὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ γιου του. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐκφράζει τὴ συμπάθειά του καὶ τὴ λύπη του γιὰ τὸ θλιβερὸ αὐτὸ γεγονὸς, μίας καὶ δὲν μπόρεσε νὰ ἔρθει ἀμέσως κοντὰ στὸν Κέρδωνα καὶ νὰ ἐκπληρώσει τὶς ἀνθρωπιστικὲς του υποχρεώσεις. Τὸν προτρέπει νὰ ἀπομακρύνει τὴ θλίψη γιὰ τὸ ἀνθρώπινο σφάλμα, ἐννοώντας τὸν θάνατο, βλ. στίχ. 11-14: τοιγαροῦν | ἀπόθου τὸ λυπηρὸν τοῦ ἀνθρωπίνου πτέσματος (l. πταίσματος) καὶ ἀπόβλη|ψον (l. ἀπόβλε|ψον). Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ χρῆση τῆς λέξης «πτέσμα» ἀπὸ τὸν συντάκτη τῆς ἐπιστολῆς γιὰ νὰ ἀναφερθεῖ στὸν θάνατο. Σύμφωνα μετὰ τὸ LSJ, ἡ λέξη αὕτη ἀποδίδει

²²⁰ Davies, *Death, Burial and Rebirth* 196.

²²¹ Davies, *Death, Burial and Rebirth* 198.

²²² Γιὰ τὴν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν ὁ Ἰησοῦς εἶπε στους Σαδδουκαίους αὐτὸ που ἦταν γραμμένο, ὅτι ὁ Θεὸς δὲν εἶναι τῶν νεκρῶν, ἀλλὰ τῶν ζωντανῶν. Συνεπῶς, ὅσοι πίστεψαν σ' αὐτόν, ἀκόμη καὶ ἀν κοιμηθοῦν, δὲν εἶναι νεκροί. Βλ. *Διδαχὲς Ἀποστόλων*.

²²³ Davies, *Death, Burial and Rebirth* 198.

τον θάνατο ως ένα σφάλμα του ανθρώπου. Οι χριστιανοί συγγραφείς συχνά χρησιμοποιούν τη λέξη αυτή για να περιγράψουν την αμαρτία.²²⁴ Με αυτή την ερμηνεία συμφωνεί και ο Naldini, που τη μεταφράζει ως ατυχία, υποστηρίζοντας τη μεταφορική της σημασία στην επιστολή.²²⁵ Ενδεχομένως, παραπέμπει στην πτώση του ανθρώπου, η οποία φέρνει τον θάνατο στον κόσμο.²²⁶ Επομένως, σύμφωνα με τη χριστιανική θεώρηση μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι δύο έννοιες, αμαρτία και θάνατος, συνδέονται στενά, καθώς ο θάνατος θεωρείται αποτέλεσμα της αμαρτίας. Έτσι μπορεί να δικαιολογηθεί και η επιλογή από τον συντάκτη της λέξης «πτέσμα» αντί «θάνατος» ή «αμαρτία». Επιπλέον, χαρακτηρίζει το «πτέσμα» ως «ανθρώπινο», προσδίδοντας του μια καθολική διάσταση που σχετίζεται άμεσα με την ανθρώπινη φύση. Είναι σαν να επισημαίνει στον παραλήπτη της επιστολής ότι ο θάνατος είναι κοινός για όλους τους ανθρώπους. Επομένως, η θλίψη του πρέπει να μετριαστεί, καθώς ο θάνατος αποτελεί μέρος μιας αναπόδραστης πραγματικότητας. Στη συνέχεια παρουσιάζεται το επιχείρημα με το οποίο ο συντάκτης επιχειρεί να παρηγορήσει τον παραλήπτη. Του γράφει πως κανείς ανάμεσα στους ανθρώπους δεν είναι αθάνατος αλλά μόνο ο Θεός²²⁷, βλ. στίχ. 14-15, πβ. BL VI 118, III 151, VI 119, XIII 176, XI 183: ὅτι οὐδεὶς ἐν ἀνθρώποις ἀθάνατος εἰ μὴ <μό>νος [τον] ὁ θεός. Εδώ, η ανθρώπινη θνητότητα αναδεικνύεται με σαφήνεια, υπογραμμίζοντας ξεκάθαρα ότι ο θάνατος είναι αναπόφευκτος για όλους τους ανθρώπους. Ο Θεός αποτελεί την μοναδική εξαίρεση, καθώς είναι αθάνατος.²²⁸ Για τον λόγο αυτό και ο παραλήπτης καλείται να αποδεχτεί την αναπόφευκτη θνητότητα της ανθρώπινης φύσης. Στο τέλος της επιστολής ο Αλέξανδρος ζητά από τον παραλήπτη να φέρει στον νου του την υπόσχεση του Παύλου, βλ. στίχ. 16-17, πβ. BL XI 183: μνημόνευσον τῆς ὑποσχέσε[ως τοῦ] μακαρ[ίου Πα]ύλου. Η έκφραση «μνημόνευσον τῆς ὑποσχέσεως» εμφανίζεται συχνά σε εκκλησιαστικούς συγγραφείς, για να αναφερθεί γενικά σε

²²⁴ Chara, *Letters of Condolence* 136. Επίσης, για τη χρήση της λέξης «πταίω» με τη σημασία του αμαρτάνω βλ. SB XVI 12425 (575-625 μ.Χ.).

²²⁵ Naldini, *Il Cristianesimo* 166-168.

²²⁶ Βλ. Ρωμ. 5:12. Επομένως, όπως ακριβώς η αμαρτία εισήλθε στον κόσμο μέσω ενός ανθρώπου, και ο θάνατος μέσω της αμαρτίας, και κατ' αυτόν τον τρόπο ο θάνατος ήρθε σε όλους τους ανθρώπους, επειδή όλοι αμάρτησαν.

²²⁷ Η φράση «οὐδεὶς ἀθάνατος» συναντάται κυρίως σε πινακίδες μούμιας. Αναλυτικότερα πβ. SB I 3514 (= C.Étiq. Mom. 231) (1^{ος}-3^{ος} αι.μ.Χ.), SB I 3515 (=C.Étiq. Mom. 232) (1^{ος}-3^{ος} αι.μ.Χ.), SB I 3992 (= T.Berl. Möller 82) (4^{ος} αι.μ.Χ.), SB I 5715 (C.Étiq. Mom. 527) (1-640 μ.Χ.), SB X 10483 (=SB I 5751) (3^{ος} αι. μ. Χ.) και την επιστολή SB XVIII 13946 (=CPR VI 81) (3^{ος}-4^{ος} αι. μ.Χ.).

²²⁸ Σύμφωνα με τον Dr. Stuart Pickering, όπως αναφέρει ο Juan Chara, προσφέροντας λόγια συλλυπητήρια, ο Αλέξανδρος τονίζει την αθανασία του Θεού και μόνο μια ιδέα που συναντάται στο Επ. Τιμ. 6.16: ὁ μόνος ἔχων ἀθανασίαν, φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον, ὃν εἶδεν οὐδεὶς ἀνθρώπων οὐδὲ ἰδεῖν δύναται. Chara, *Letters of Condolence* 132.

διάφορες υποσχέσεις που περιέχονται στη Βίβλο.²²⁹ Η υπόσχεση του Παύλου δεν διασώζεται στον πάπυρο, αλλά η έρευνα μέχρι στιγμής δείχνει ότι πιθανόν αναφέρεται σε μια ρήση που σχετίζεται με τον θάνατο και τη μετά θάνατον ζωή, σύμφωνα με τη χριστιανική πίστη προσφέροντας έτσι παρηγοριά στον παραλήπτη. Λαμβάνοντας υπόψη τα αποσπασματικά δεδομένα, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι μια τέτοια υπόσχεση θα μπορούσε σύμφωνα με τους Ascough και Gousopoulos,²³⁰ να αναφέρεται στην ελπίδα της Δευτέρας Παρουσίας, ίσως και στα παρηγορητικά λόγια που ο Παύλος απευθύνει στην κοινότητα της Θεσσαλονίκης στην Α΄ Προς Θεσσαλονικείς 4:13-18²³¹. Σύμφωνα με την ίδια, συνολικά στις ιδιωτικές επιστολές, δεν υπάρχει βέβαια μια ισχυρή αίσθηση μεταθανάτιας ύπαρξης για όσους έχουν πεθάνει. Για το ίδιο σημείο ο Juan Chara κάνει την υπόθεση ότι θα μπορούσε να ήταν το απόσπασμα από την Α΄ προς Κορινθίους επιστολή του αποστόλου Παύλου (15:22) στο οποίο αναφέρει: "ὡσπερ γὰρ ἐν τῷ Ἀδὰμ πάντες ἀποθνήσκουσιν, οὕτω καὶ ἐν τῷ Χριστῷ πάντες ζωοποιηθήσονται", παρόλο που αυτό το απόσπασμα δεν χρησιμοποιείται από τους χριστιανούς συγγραφείς²³². Όποια τελικά εκδοχή κι αν υιοθετηθεί για το χωρίο αυτό, εκείνο που μπορούμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα είναι πως ο Αλέξανδρος επιθυμούσε να υπενθυμίσει στον Κέρδωνα τη βιβλική υπόσχεση που δόθηκε στον Άνθρωπο για συμμετοχή στην αθανασία του Υιού του Θεού, μια αντίληψη που απέχει πολύ από την παγανιστική μοιρολατρεία της Ειρήνης στον P. Oxy. I 115 (=W.Chr.479) (2^{ος} αι. μ.Χ., Οξύρυγχος),²³³ η οποία επίσης βιώνει με τόση ανθρωπιά τον πόνο του θανάτου²³⁴.

²²⁹ Chara, *Letters of Condolence* 136.

²³⁰ Ascough-Gousopoulos, *Hope for the Hopeless* 155.

²³¹ Α΄ Θεσσαλονικείς 4:13-18: Οὐ θέλομεν δὲ ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, περὶ τῶν κεκοιμημένων, ἵνα μὴ λυπήσθε καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ οἱ μὴ ἔχοντες ἐλπίδα. 14 εἰ γὰρ πιστεύομεν ὅτι Ἰησοῦς ἀπέθανε καὶ ἀνέστη, οὕτω καὶ ὁ Θεὸς τοὺς κοιμηθέντας διὰ τοῦ Ἰησοῦ ἄξει σὺν αὐτῷ. 15 τοῦτο γὰρ ὑμῖν λέγομεν ἐν λόγῳ Κυρίου, ὅτι ἡμεῖς οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ Κυρίου οὐ μὴ φθάσωμεν τοὺς κοιμηθέντας· 16 ὅτι αὐτὸς ὁ Κύριος ἐν κελεύσματι, ἐν φωνῇ ἀρχαγγέλου καὶ ἐν σάλπιγγι Θεοῦ καταβήσεται ἀπ' οὐρανοῦ, καὶ οἱ νεκροὶ ἐν Χριστῷ ἀναστήσονται πρῶτον, 17 ἔπειτα ἡμεῖς οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι ἅμα σὺν αὐτοῖς ἀρπαγησόμεθα ἐν νεφέλαις εἰς ἀπάντησιν τοῦ Κυρίου εἰς ἀέρα, καὶ οὕτω πάντοτε σὺν Κυρίῳ ἔσόμεθα. 18 Ὡστε παρακαλεῖτε ἀλλήλους ἐν τοῖς λόγοις τούτοις.

²³² Ὅπως επισημαίνει ο Juan Chara, αν και το συγκεκριμένο απόσπασμα δεν χρησιμοποιείται συχνά από χριστιανούς συγγραφείς, ο Άγιος Αθανάσιος το παραθέτει ή το αναφέρει σε αρκετές περιπτώσεις. Εάν όμως η συχνή χρήση του από τον Αθανάσιο επηρεαζόταν από τη λειτουργική παράδοση, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι το συγκεκριμένο παύλειο κείμενο ήταν πιο δημοφιλές στην αιγυπτιακή εκκλησία σε σύγκριση με άλλες περιοχές του χριστιανικού κόσμου — και γ' αυτό να βρήκε εφαρμογή και στην επιστολή μας. Βλ. Chara, *Letters of Condolence* 137.

²³³ Βλ. παραπάνω, σελ. 36.

²³⁴ Naldini, *Il Cristianesimo* 166-168.

Η επόμενη επιστολή που περιέχεται στον CPR XXV 21 (Αρσινοΐτης νομός (;)· 2^ο μισό του 6^{ου} αι. μ.Χ.) παρουσιάζει ένα παράδοξο σχετικά με το θέμα του θανάτου. Ο ανώνυμος συντάκτης της επιστολής επιδιώκει, πέρα από τα υπόλοιπα θέματα, να παρηγορήσει τον επίσης ανώνυμο παραλήπτη, πιθανότατα για τον θάνατο του μικρού παιδιού μιας γυναίκας με το όνομα Χρυσάνθη, βλ. στίχ. 6-7: πάνυ δὲ ἐθλίβην διὰ τὸ μικρὸν π[αιδίον] [---] | τῆς κυρίας Χρυσάντης (l.Χρυσάνθης). καὶ τί δυνάμεθα ποιῆσαι εἰς τοῦτο εἰ μὴ [μόν]ογ δοξάσαι τὸν φιλόανθρω[πον θεόν;(?)]. Με βάση ενδοκειμενικές πληροφορίες είναι πιθανό να υπάρχει κάποιους είδους σχέση, συγγενική ή φιλική ή ακόμη και στενή επαγγελματική μεταξύ του άγνωστου παραλήπτη και της μητέρας του αποθανόντος παιδιού που να δικαιολογεί την εκδήλωση της παρηγορίας εκ μέρους του συντάκτη. Αφού λοιπόν εκφράζεται η βαθιά θλίψη του αποστολέα για αυτό το οδυνηρό γεγονός, διατυπώνεται με τη μορφή ερωτήματος ότι εμείς οι άνθρωποι δεν μπορούμε τελικά να κάνουμε κάτι, ώστε να εμποδίσουμε να συμβεί αυτό το αναπότρεπτο γεγονός. Για μία ακόμη φορά, όπως έχει ήδη αναφερθεί και σε άλλες επιστολές, εκφράζεται ο κοινός τόπος, η αναπόφευκτη μοίρα όλων των ανθρώπων που είναι ο θάνατος²³⁵. Ωστόσο, αυτό που προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση είναι η άποψη ότι, αφού δεν μπορούν να κάνουν τίποτα οι άνθρωποι για να αποτρέψουν τον θάνατο, θα πρέπει να δοξάσουν τον φιλόανθρωπο Θεό. Η δοξολογία είναι μία έκφραση χαράς και ευχαριστίας. Σύμφωνα με τον C. Spicq το ρήμα «δοξάζω» εκτός από σκέφτομαι, έχω γνώμη, φαντάζομαι σημαίνει τιμώ, καυχίμαι, επαινώ, υμνώ και γιορτάζω.²³⁶ Ο Θεός εξυψώνεται και δοξάζεται μέσω της κυριαρχίας και της δύναμής του και η δόξα του εκφράζεται μέσα από τα θαύματα και τη λατρεία που προκαλούν²³⁷. Πώς όμως μπορεί αυτή η σημασία να συνδεθεί και με ένα θλιβερό γεγονός, όπως είναι ο θάνατος ενός μικρού παιδιού; Σύμφωνα με την χριστιανική αντίληψη του θανάτου όπως παρατηρεί ο JMC Toynbee,²³⁸ οι Χριστιανοί δεν τον φοβούνται αλλά τον γιόρταζαν. Γι' αυτό και η ημέρα του θανάτου θεωρούνταν ημέρα γέννησης για τον πιστό, αφού σήμαινε την έναρξη της πορείας

²³⁵ Chara, *Letters of Condolence* 24-25.

²³⁶ Σύμφωνα με τον Αμφιλόχιο Παπαθωμά η έκφραση «δοξάζω τόν θεόν» μαρτυρείται μόνο τρεις φορές στους παπύρους: P.Fouad 87(6^{ος} αι. μ.Χ.) P.Oxy. XVI 1874 (=Z. 12-21: Sel. Pap. I 168) (6^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.), CPR XIV 53 (αρχές 8^{ου} αι. μ.Χ.). Βλ. Parathomas, CPR XXV, 21 σχόλια στον στίχο 7.

²³⁷ Στους Εβδομήκοντα, χρησιμοποιείται μόνο η έννοια της τιμής και του επαίνου, για την απονομή τιμών και λατρείας. Στην Παλαιά Διαθήκη, η δόξα του Θεού εκφράζεται μέσω της υπερφυσικής του δύναμης και των θαυμάτων του, ενώ στην Καινή Διαθήκη, συνδέεται με τη δόξα του Θεού που αποκαλύπτεται μέσω του Ιησού Χριστού και των έργων του. Για μια αναλυτική παρουσίαση της λέξης "δοξάζω" βλ. Spicq, *Notes de Lexicographie* 181-183.

²³⁸ Toynbee, *The Development of the Early Christian Concept of Death* 11-18.

προς τον Κύριο. Σύμφωνα με τον ίδιο επίσης, η έννοια της ανάστασης και της αιώνιας ζωής, όπως υποσχόταν ο Χριστός, έδινε νέο νόημα στον θάνατο αποδυναμώνοντας τη σημασία του ως αμετάκλητο τέλος. Γι' αυτόν τον λόγο ο συντάκτης χρησιμοποιεί και το επίθετο «φιλόανθρωπος»,²³⁹ για να τονίσει ακριβώς τη φροντίδα και την αγάπη του Θεού για τον άνθρωπο, όταν ο τελευταίος πεθαίνει²⁴⁰. Με το αίτημα λοιπόν της δοξολογίας από τον συντάκτη της επιστολής αναγνωρίζεται αφενός η αδυναμία του ανθρώπου να αποφύγει τον θάνατο, σε οποιαδήποτε ηλικία, και αφετέρου η υποταγή του στο θείο θέλημα με την αποδοχή της θεϊκής κυριαρχίας. Αντί λοιπόν να εστιάζει κανείς στην ανθρώπινη αδυναμία και την αδικία του θανάτου, ο αποστολέας προτείνει να στραφεί στη θεϊκή σοφία και αγάπη, αναγνωρίζοντας την κυριαρχία και την καλοσύνη του Θεού, η οποία εκδηλώνεται ακόμη και σε δύσκολες καταστάσεις, όπως είναι ο θάνατος.

Χριστιανικές αναφορές για τον θάνατο και τη μετά θάνατον ζωή, εντοπίζουμε και στον πάπυρο P.Oxy. XVI 1874 (= Z. 12-21: Sel. Pap. I 168) (Οξύρυγχος· 6^{ος} - 7^{ος} αι. μ.Χ.). Η επιστολή απευθύνεται σε κάποιον που θρηνεί για την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου και προσπαθεί να του προσφέρει παρηγοριά μέσω της χριστιανικής πίστης. Εξαιτίας των βιβλικών αναφορών που περιέχονται στο διασωθέν κείμενο, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τόσο ο συγγραφέας όσο και ο παραλήπτης ήταν εξοικειωμένοι με τη βιβλική γλώσσα. Το κείμενο υποδηλώνει ότι ο παραλήπτης πιθανώς έχει χάσει περισσότερα από ένα παιδιά, όπως προκύπτει από τη λέξη στίχ. 9: πεδία (l. παιδιά), και το ρηματικό σύνολο, στίχ.15: έναπαύση (l. αναπαύση) αὐτοῖς²⁴¹. Αξίζει να τονιστεί ότι ο συντάκτης αναφέρει πως πληροφορήθηκε τον θάνατο των παιδιών, χρησιμοποιώντας διαφοροποιημένο λεξιλόγιο σε σχέση με άλλες επιστολές, για να το εκφράσει αυτό. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιεί ευφημιστικά τον όρο «σκότος» (βλ. στίχ. 8: καὶ πάλιν ἀνέγνωσα (l. ἀνέγνωσα) τὸ σκότος), για να δηλώσει τον θάνατο ίσως κατ' αναλογία προς τον φόβο και την απομόνωση που προκαλεί στον άνθρωπο

²³⁹ Ο χριστιανικός θεός ονομαζόταν αγαθός και φιλόανθρωπος μέχρι το τέλος της ελληνόφωνης περιόδου της Αιγύπτου. Βλ. Parathomas, CPR XXV, 21 σχόλια στον στίχο 7.

²⁴⁰ Για τη χρήση της φράσης «φιλόανθρωπος θεός» σε επιστολές πβ. P.Apoll. LXVII (2^ο μισό 7^{ου} αι. μ.Χ.), P.Ross. Georg. III 21 (7^{ος} αι. μ.Χ.), PSI XIV 1430 (7^{ος} αι. μ.Χ.), SB VI 9286 (7^{ος} αι. μ.Χ.), CPR XIV 53 (700-725 μ.Χ.),

²⁴¹ Εξαιτίας των αναφορών στην Εύα και στη Μαρία υπάρχει και το ενδεχόμενο ο παραλήπτης να είναι γυναίκα. Αυτό βέβαια δεν μπορεί να στηριχθεί με απόλυτη βεβαιότητα, καθώς υπάρχουν στο κείμενο προσφωνήσεις γένους αρσενικού, βλ. στίχ. 12: δέσποτά μου, στίχ. 17: κύριέ μου.

το σκοτάδι²⁴². Σύμφωνα με μία άλλη εκδοχή, το σκοτάδι συχνά αντιπροσωπεύει το άγνωστο, και ο θάνατος είναι ένα από τα μεγαλύτερα μυστήρια της ανθρώπινης ύπαρξης. Το σκότος επίσης, όπως και η σκιά σύμφωνα με τον Juan Chara είναι δύο όροι που συνδέονται παραδοσιακά με το λεξιλόγιο του θανάτου²⁴³. Μάλιστα, στον Ψαλμό 23:4 ο θάνατος περιγράφεται ως «η κοιλάδα της σκιάς του θανάτου».²⁴⁴ Αφού ο συγγραφέας εκφράζει τη λύπη του για το θάνατο, προχωρά σε μια σύγκριση του πένθους και της θλίψης που βιώνει ο παραλήπτης με τον πόνο που βίωσαν δύο βιβλικές μορφές, λόγω της απώλειας των παιδιών τους, τονίζοντας πως έχει υποφέρει, όπως η μητέρα Εύα και όπως η Μαρία, βλ. στίχ. 12: τι ἔπαθες ὁμοίος (I. ὁμοίως) ἄμμα Εὐ (I. Εὐά), ὁμοίος Μαρία. Αναφέρεται στην Εύα,²⁴⁵ την πρώτη γυναίκα, η οποία θρήνησε τον θάνατο του γιου της Άβελ, όταν δολοφονήθηκε από τον Κάιν, και στη Μαρία, τη μητέρα του Ιησού, που υπέφερε από τη σταυρική θυσία και τον θάνατο του γιου της.²⁴⁶ Με αυτή τη σύγκριση, ο συντάκτης προσπαθεί να απαλύνει τον πόνο του παραλήπτη, τονίζοντας ότι δεν είναι ο μόνος που έχει βιώσει τέτοια θλίψη, αλλά παρόμοιες δοκιμασίες έχουν αντιμετωπίσει ακόμη και ιερά πρόσωπα. Του τονίζει στη συνέχεια πως πρέπει να δοξάζουν τον θεό, γιατί είναι αυτός που δίνει τη ζωή και την παίρνει, βλ. στίχ. 13-14: ἀλλὰ | δωξάζωμεν (I. δοξάζωμεν) τὸν θεὸν ὅτι αὐτὸς ἔδωκεν καὶ αὐτὸς ἔλαβεν. Σ' αυτό το σημείο, αποκαλύπτεται μια ακόμη χριστιανική πεποίθηση που σχετίζεται με την έννοια της ζωής και του θανάτου. Σύμφωνα με αυτήν την πεποίθηση, ο Θεός είναι ο Δημιουργός του ανθρώπου, όπως καταγράφεται στη Γένεση 1:27: "Καὶ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν, ἄρσεν καὶ θήλυ ἐποίησεν αὐτούς." Εντούτοις, ο Θεός επιτρέπει το τέλος της επίγειας ζωής μέσω του θανάτου, χωρίς όμως να τον προκαλεί ο ίδιος, όπως δηλώνεται στη Σοφία Σολομώντος 1:13: "Θάνατον ο Θεός οὐκ ἐποίησεν." Κατά συνέπεια, ο παραλήπτης της επιστολής καλείται να αποδεχτεί αυτήν την κατάσταση της απώλειας, η οποία καθώς παραχωρείται από τον Θεό είναι αμετάκλητη. Κατόπιν

²⁴² Σε πολλά παραδείγματα από την αρχαία γραμματεία, το σκοτάδι, εκτός από τον θάνατο, συνδέεται και με έντονα αρνητικά συναισθήματα όπως ο φόβος, η θλίψη και η απόγνωση (π.χ. Ευριπίδης, Ελένη, 629). βλ. Boutsikas, *The Role of Darkness* 14.

²⁴³ Chara, *Letters of Condolence* 153.

²⁴⁴ Ψαλμός 23:4: Καὶ ἐν κοιλάδι σκιάς θανάτου ἐάν περιπατήσω, δὲν θέλω φοβηθῆ κακόν· διότι σὺ εἶσαι μετ' ἐμοῦ· ἡ ῥάβδος σου καὶ ἡ βακτηρία σου, αὐταὶ με παρηγοροῦσιν. Για το σκότος του θανάτου γίνεται λόγος και στο κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο 8:12 : οἱ δὲ υἱοὶ τῆς βασιλείας ἐκβληθήσονται εἰς τὸ σκότος τὸ ἐξώτερον.

²⁴⁵ Ο πόνος της Εύας αντικατοπτρίζεται σε πολλά από τα απόκρυφα κείμενα και σε μεγάλο μέρος της θρησκευτικής λογοτεχνίας που ασχολείται με τη ζωή της, όπως και η θλίψη της Μαρίας έχει μακρά παράδοση στο χριστιανική λογοτεχνία και τη λαϊκή λατρεία. Βλ. Chara, *Letters of Condolence* 156.

²⁴⁶ Τον πόνο της Μαρίας για την απώλεια του γιου της βεβαιώνει και το χωρίο της Κ.Δ. στον Λουκά 2.35: καὶ σοῦ δὲ αὐτῆς τὴν ψυχὴν διελεύσεται ρομφαία.

ο αποστολέας προτρέπει τον παραλήπτη να προσεύχονται ώστε ο Θεός να αναπαύσει τις ψυχές των αποθανόντων τέκνων του και να βρεθούν στον Παράδεισο όταν οι ψυχές των ανθρώπων κριθούν, βλ. στίχ. 14-17, πβ. BL III 139, IV 62: ἀλλὰ εὗξε (l. εὗξαι) ἓνα (l. ἓνα) ὁ κύριος | ἑναπαύση (l. ἀναπαύση) αὐτοῖς καὶ καταξιώσι (l. καταξίωση) ὑμᾶς ἔδιν (l. ἔδιν) ἐν αὐτοῖς εἰς τὸν παράδεισον (l. παράδεισον) ὅτι (l. ὅτε) κρίνον| τε (l. κρίνον |ται) ἐ (l. αἱ) ψυχὲ (l. ψυχαί) τον (l. τῶν) ἀνθρώπων. αὐτοῖς (l. αὐτοῖ) γὰρ ἀπέθαν (l. ἀπῆλθαν) εἰς κόρφον (l. κόλπον) τ[ο]ῦ Ἄβραάμ (l. Ἄβραάμ) καὶ | τοῦ Ἰσαάκ καὶ τοῦ Ἰακώβ (l. Ἰακώβ). Στο συγκεκριμένο χωρίο ο συντάκτης αναφέρεται στη μεταθανάτια ζωή σύμφωνα με τις διδασκαλίες της χριστιανικής θεολογίας. Το πρώτο στοιχείο που προκύπτει είναι ότι η ανθρώπινη ζωή δεν λήγει με τον θάνατο. Αντιθέτως, η ψυχή μπορεί να βρει ανάπαυση και να εισέλθει στον Παράδεισο μέσω των προσευχών των ζωντανών²⁴⁷. Στην αποκαλυπτική λογοτεχνία, ο Παράδεισος περιγράφεται ως η κατοικία των δικαίων ψυχών μετά τον θάνατο, ιδιαίτερα των πατριαρχών²⁴⁸. Το δεύτερο στοιχείο είναι ότι, σύμφωνα με τη χριστιανική διδασκαλία, ο Θεός κρίνει τις ψυχές των ανθρώπων και αυτές κατατάσσονται στους "κόλπους του Αβραάμ, του Ισαάκ και του Ιακώβ"²⁴⁹, μια μεταφορική αναφορά στον Παράδεισο.²⁵⁰ Συνεπώς, διαπιστώνουμε ότι ο Παράδεισος, σύμφωνα με τη χριστιανική πίστη, συνδέεται άρρηκτα με τη μεταθανάτια ζωή, και η είσοδος σε αυτόν απαιτεί προηγούμενη κρίση από τον Θεό. Σύμφωνα με τη χριστιανική πίστη, επικράτησαν δύο παραδόσεις θείας κρίσης²⁵¹. Όπως παρατηρεί ο Βασίλειος Μαρίνης,²⁵² η πρώτη παράδοση τοποθετεί την κρίση στο νεκροκρέβατο, έχει τις ρίζες της στην αρχαία Αίγυπτο και έχει επηρεάσει χριστιανικές αφηγήσεις, όπως το όνειρο του Πέτρου και οι περιγραφές του Ιωάννη Κλίμακα. Η δεύτερη παράδοση περιγράφεται ως εξέταση ή δίωξη από τους δαίμονες της ψυχής κατά την άνοδό τους στον ουρανό, οι οποίοι όμως ενεργούν υπό τη θεία εξουσία. Υπάρχει όμως και μία τρίτη παράδοση, η οποία είναι λιγότερο διαδεδομένη και περιγράφει την

²⁴⁷ Για το ρήμα αναπαύομαι αναφερόμενο στην μετά θάνατον ζωή πβ. SB I 1205 (=T.Berl. Möller 120 = C.Étiq. Mom. 113) (2^{ος} -3^{ος} αι. μ.Χ.), P.Oxy. Hels. LIV (26 Φεβρουαρίου-26 Μαρτίου 324 μ.Χ.), P.Cair. Masp. II 67151 (=FIRA III 66) (15 Νοεμβρίου 570 μ.Χ.), P.Lond. V 1730 (22 Αυγούστου 585 μ.Χ.), P.Oxy. XVI 1901 (6^{ος} αι. Μ.Χ.), SB XXVIII 16972 (5^{ος} - 6^{ος} αι. μ.Χ.), SB XXIV 16218 (500-625 μ.Χ.).

²⁴⁸ Chara, *Letters of Condolence* 157-158.

²⁴⁹ Σχετικά με τους «κόλπους του Αβραάμ» βλ. Lattimore, *Themes in Greek and Latin Epitaphs* 302.

²⁵⁰ Ο Λουκάς στην παραβολή του πλούσιου και του φτωχού Λαζάρου, αναφέρει πως ο φτωχός Λαζάρου «μεταφέρθηκε από τους αγγέλους στην αγκαλιά του Αβραάμ», εννοώντας τον Παράδεισο. (Λουκ.16:19-31). Ακόμη και ο Ιησούς επάνω στο σταυρό είτε προς τον ληστή: «Αληθινά λέω, σήμερα θα είσαι μαζί μου στον Παράδεισο» (Λουκ.23.43).

²⁵¹ Bradshaw, *Patristic Views* 193.

²⁵² Marinis, *Death and the Afterlife* 12-23.

κρίση μπροστά στον θρόνο του Χριστού στην οποία θα υποβληθούν όλοι οι άνθρωποι, όταν η ψυχή θα επανενωθεί με το σώμα τους. Συνολικά, οι διάφορες παραδόσεις για την κρίση της ψυχής αναδεικνύουν την ποικιλία και την εξέλιξη της αντίληψης για την μετά θάνατον ζωή, ενώ καταδεικνύουν και τις πολιτιστικές επιρροές που διαμόρφωσαν αυτές τις αντιλήψεις. Στο τέλος της επιστολής, ο συντάκτης προτρέπει τον παραλήπτη να σταματήσει να θλίβεται και να μην παραμελήσει τις υπόλοιπες υποθέσεις της ζωής του, βλ. στίχ. 17-18: ἀλλὰ παρακαλῶ σε, κύριέ μου, μὲ (1. μὴ) βάλῃς [λύπη(?)]ν εἰς τὸ ψυ|χί σου καὶ ἀπολήσις (1. ἀπολέσης) το (1. τὰ) πράγματά σου. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο αποδέκτης της επιστολής βιώνει τη θλίψη της απώλειας όχι ενός, αλλά πολλών παιδιών του. Η συναισθηματική ένταση και το πένθος που αντιμετωπίζει σε αυτή την περίπτωση είναι εξαιρετικά έντονα και απαιτούν σημαντικό ψυχικό σθένος για να συνεχίσει τη ζωή του και να μην υποκύψει στη μελαγχολία. Όπως έχει τεκμηριωθεί, ο θάνατος ενός παιδιού συνιστά ένα δυσβάστακτο γεγονός για τους γονείς του. Η κατάσταση επιδεινώνεται περαιτέρω όταν το πένθος αφορά τον θάνατο περισσότερων του ενός παιδιών. Ο αποστολέας προτείνει στον παραλήπτη να προσευχηθεί στον Κύριο, ζητώντας Του την ευλογία ώστε να μπορέσει να αντεπεξέλθει στις δοκιμασίες του, βλ. στίχ. 18-19: ἀλλὰ εὗξε (1. εὗξαι) ἕνα (1. ἕνα) ὃ κύριος [ἀποσ]τίλη (1. ἀποστείλη) ἐπὶ [σ]αῖ (1. σὲ) | τὴν (1. τὴν) εὐλογίαν (1. εὐλογίαν) αὐτοῦ. Συνεπώς, προκύπτει ότι η ανακούφιση από τον πόνο της απώλειας μπορεί να επιτευχθεί μέσω της πίστης στον Κύριο.

Η χριστιανική αντίληψη του θανάτου αποτυπώνεται επίσης και στον SB XXIV 16218 (Αρσινοΐτης νομός· 6^{ος} - αρχές 7^{ου} αι. μ.Χ.). Η εκκλησιαστική φρασεολογία της επιστολής υποδεικνύει ότι τόσο ο αποστολέας όσο και ο παραλήπτης ανήκουν στο χριστιανικό περιβάλλον, με την πιθανότητα να ήταν και κληρικοί. Συγκεκριμένα, ο Άπα Κύρος εύχεται στον παραλήπτη που είναι ηγούμενος μιας μονής, να βρει ανάπαυση η ψυχή πιθανόν ενός από τους μοναχούς του μοναστηριού του. Η επιστολή αυτή κρίνεται ιδιαίτερος σημαντική, καθώς μπορούμε να αντλήσουμε αρκετές πληροφορίες για το θέμα του θανάτου, όπως αναδεικνύεται μέσα από το μοναστικό ιδεώδες.²⁵³ Στην αρχή ο Άπα Κύρος εκφράζει την ελπίδα να υποδεχθεί ο Θεός τον

²⁵³ Σύμφωνα με τον Α. Παπαθωμά, από υφολογική άποψη, η επιστολή εντάσσεται περισσότερο στην παράδοση της χριστιανικής παρηγορητικής λογοτεχνίας παρά στις ιδιωτικές επιστολές της εποχής που διασώζονται σε πάπυρο εμφανίζοντας ιδιαίτερη ομοιότητα με την παρηγορητική λογοτεχνία των Πατέρων του 4ου αιώνα μ.Χ. Παρόλα αυτά, η παρούσα σύντομη επιστολή έχει έναν καθαρά ιδιωτικό χαρακτήρα, γεγονός που την διαφοροποιεί σημαντικά από τις πατερικές παρηγορίες, οι οποίες συχνά απευθύνονταν σε ευρύτερο κοινό, ήταν πολύ εκτενέστερες και ακολουθούσαν τους κανόνες της ρητορικής της ύστερης αρχαιότητας. Βλ. Papathomas, *Ein Neues Zeugnis* 197.

αποθανόντα μοναχό στον παράδεισο, βλ. στίχ. 6: ὑπτίαις χερσὶν τοῦτον δέχεσθαι. Η ελπίδα αυτή, εκτός από κοινό μοτίβο τόσο με την πατερική παρηγορητική γραμματεία όσο και με τις χριστιανικές συλλυπητήριες επιστολές στην Αίγυπτο,²⁵⁴ βεβαιώνει την πίστη στην ύπαρξη του παραδείσου και στη μεταθανάτια ζωή. Με τη φράση «ὑπτίαις χερσὶν»²⁵⁵ εννοεί πως ο Θεός υποδέχεται τον θανόντα μοναχό στην αγκαλιά του με ανοιχτές παλάμες και τον κατατάσσει στον παράδεισο. Πρόκειται για μια ιδιαίτερα συγκινητική στιγμή, όπου ο Θεός εμφανίζεται ανθρωπομορφικά ως πατέρας και αγκαλιάζει την ψυχή του εκλιπόντος, δίνοντας έτσι έμφαση στη σχέση αγάπης και προστασίας που συνεχίζεται ακόμη και μετά τον θάνατο. Αυτή η εικόνα μπορεί να συσχετιστεί με τη φράση «Ἀγκάλας πατρικὰς διανοῖζαί μοι σπεῦσον» του Ρωμανού του Μελωδού από την παραβολή του Ασώτου Υιού, όπου ο Θεός, ως πατέρας, ανοίγει την αγκαλιά του για να δεχτεί τον αμαρτωλό. Διαπιστώνουμε λοιπόν, πως η πατρική αγκαλιά, ως συμβολισμός, εμπνέει αισιοδοξία για το επέκεινα και αποτυπώνει την ελπίδα για μια ειρηνική μετάβαση της ψυχής στην αιώνια ζωή. Στη συνέχεια ο Άπα Κύρος προτρέπει τον παραλήπτη να προσευχηθούν και να παρακαλέσουν τον «δεσπότην Χριστόν» να γλυτώσει τον μοναχό από τον εχθρό και να του χαρίσει ειρήνη και ανάπαυση της ψυχής του για όλη την αιωνιότητα, βλ. στίχ. 6-11: [παρακαλέσητε δὲ] | καὶ ἰκετεύσητε ὑπὲρ αὐτοῦ τὸν [κύριον ἡμῶν καὶ τῶν ὄλων] | δεσπότην Χριστόν, ὅπως ἐφέ[λξηται καὶ ρύσηται αὐτὸν ἀπὸ] | τοῦ ἐχθροῦ καὶ δώῃ αὐτῷ, ὑπὸ τῆ[ν σκέπην τοῦ θεοῦ διελθόντι] | τὸν βίον αὐτοῦ, μάνδραν καὶ ἄρ[ρητον χαρὰν καὶ εἰρήνην] | καὶ ἀνάπαυσιν τῆς αὐτοῦ ψυχῆ[ς εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας.]. Στο σημείο αυτό αξίζει να προσεχθεί η αναφορά που κάνει ο συντάκτης στην απαλλαγή του αποθανόντος από τον εχθρό. Σύμφωνα με τον Αμφιλόχιο Παπαθωμά, ο όρος "εχθρός" χρησιμοποιείται στην επιστολή, όπως συχνά και στην πατερική λογοτεχνία ως συνώνυμο των όρων "διάβολος ή "σατανάς"²⁵⁶. Με βάση την ερμηνεία αυτή, προκύπτει το ερώτημα από τι είδους κίνδυνο μπορεί να διατρέχει μία ψυχή μετά τον θάνατο από τον διάβολο. Κατά τον Νικόλαο Κώνστα,²⁵⁷ η ψυχή, σύμφωνα με τις πατερικές και βυζαντινές αντιλήψεις για την εμπειρία της αμέσως μετά τον θάνατο, έρχεται αντιμέτωπη με τις πράξεις της μέσα από μια μορφή δικαστικής διαδικασίας, καθώς διώκεται από δαίμονες που ονομάζονται τελώνια και την ελέγχουν, προτού της

²⁵⁴ Papathomas, *Ein Neues Zeugnis*, 200-201.

²⁵⁵ LSJ: «ὑπτίαις ταῖς χερσὶ = ἠπλωμέναις».

²⁵⁶ Papathomas, *Ein Neues Zeugnis* 202.

²⁵⁷ Conostas, *To Sleep* 105-109.

επιτραπεί η είσοδός της στον ουρανό²⁵⁸. Ο Ωριγένης περιγράφει ότι οι ψυχές συναντούν δαίμονες που ελέγχουν τις αμαρτίες τους και προσπαθούν να τις διεκδικήσουν αν έχουν αρνητικά στοιχεία. Αν δεν βρουν κάτι αρνητικό, ο Θεός τις ελευθερώνει²⁵⁹. Αντίθετα, οι άγγελοι λειτουργούν ως συνήγοροι υπεράσπισης της ψυχής του θανόντος έναντι του Θεού. Τέτοιες αφηγήσεις εμφανίζονται κυρίως σε μοναστικά κείμενα και βίους αγίων, οι οποίοι αγωνίζονταν πνευματικά εναντίον των δαιμόνων²⁶⁰. Με βάση λοιπόν τα παραπάνω, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως ο Άπα Κύρος εύχεται η ψυχή του αποθανόντος μοναχού να περάσει από τα τελώνια και να αναπαυθεί στον παράδεισο. Ο θάνατος, σύμφωνα με τη χριστιανική αντίληψη που αποτυπώνεται στην επιστολή αυτή, συνιστά μια μετάβαση προς μια αιώνια ζωή γεμάτη ελπίδα και θεϊκή αγάπη. Ταυτόχρονα αναδεικνύει για τη χριστιανική πίστη την ύπαρξη παραδείσου και μεταθανάτιας ζωής, η οποία ακολουθεί μετά τον φυσικό θάνατο ενός ανθρώπου. Επίσης, η συγκινητική εικόνα του Θεού που αγκαλιάζει την ψυχή του αποθανόντος με ανοιχτές παλάμες επιβεβαιώνει την προσδοκία μιας ευλογημένης αναπαύσεως της ψυχής και η αναφορά στον «εχθρό» ή «διάβολο» φανερώνει τις αντιλήψεις της εποχής για τις δοκιμασίες που αντιμετωπίζει η ψυχή πριν την είσοδό της στον παράδεισο. Κατόπιν, η προσευχή για την απαλλαγή της ψυχής από τον εχθρό και η επιθυμία για την ειρηνική ανάπαυση υπογραμμίζουν την ελπίδα ότι η ψυχή θα ξεπεράσει τις δοκιμασίες και θα βρει την ειρηνική κατοικία της κοντά στον Θεό. Πρόκειται λοιπόν για ένα συγκινητικό και ελπιδοφόρο μήνυμα του χριστιανισμού που εμπεριέχει την παρηγορητική και ανακουφιστική διάσταση της πίστης στην αιώνια ζωή και την ελπίδα της σωτηρίας για τον άνθρωπο.

Μια ενδιαφέρουσα συμβολική αναφορά στο θέμα της ανάστασης γίνεται στην επιστολή P. Ant. II 94 (Αντινοΐτης νομός (;) · 6^{ος} αι. μ.Χ.), στην οποία κάποιος με το όνομα Ζαχαρίας απευθύνεται σε έναν κόμη του οποίου το όνομα δεν έχει διασωθεί. Το κείμενο φέρει χριστιανικά στοιχεία όπως φαίνεται από τις παρακάτω φράσεις του συντάκτη: «μαρτυρεί μοι ὁ δεσπότης Χριστὸς», «ἀναστήσαντα ἐκ τῶν νεκρῶν», «τοῦ μοναστηρίου». Η επιστολή αρχίζει με την έκφραση βαθιάς χαράς του συντάκτη της,

²⁵⁸ Σε ένα από τα κηρύγματά του, ο Κύριλλος περιγράφει την πορεία της ψυχής μετά τον θάνατο, η οποία διέρχεται μέσα από τους άρχοντες του σκότους, τους κοσμοκράτορες της πονηρίας, τους τελωνάρχες και λογοθέτες και πρακτοψηφιστές του αέρα. Στα πέντε πρώτα τελώνια κάθε μία από τις σωματικές αισθήσεις της ψυχής υποβάλλεται σε εξέταση, ξεκινώντας από τις αμαρτίες του στόματος και συνεχίζοντας με εκείνες των ματιών, των αυτιών, της όσφρησης και της αφής. (PG 77:1073B-1076B).

²⁵⁹ Marinis, *Death and the Afterlife* 12-23.

²⁶⁰ Constat, *To Sleep* 105-109.

όταν πληροφορήθηκε για την καλή υγεία του κόμη, συγκρίνοντάς τη με το συναίσθημα της ανάστασης του αδελφού του Επανάκιου. Μάλιστα, για να ενισχύσει περαιτέρω τη γνησιότητα της χαράς του ορκίζεται στο όνομα του «δεσπότη Χριστού», βλ. στίχ. 1-3: † τὰ γράμματα τῆς ὑμετέρας περιβλέπτου δεσποτείας ἐδεξάμην διὰ Ἀκωρίου [τ]ο[ῦ] συμά[χ]ου | καὶ μαρτυρεῖ μοι ὁ δεσπότης Χριστὸς ὅτι περιχαρῆς ἐγενόμην μαθὼν τὴν ὑγίειαν [αὐ]τ[ῆ]ς, | ὡ[ς] ὅτι τὸν ἴδιόν μου ἀδελφὸν Ἐπανάκιον βλέπων ἀναστήσαντα ἐκ τῶν νεκρῶν. Στο απόσπασμα αυτό, ο συντάκτης της επιστολής προβαίνει σε μια ενδιαφέρουσα σύγκριση: η ικανοποίησή του για την καλή υγεία του κόμη είναι τόσο έντονη, που την παρομοιάζει με τη συγκίνηση που θα ένιωθε αν έβλεπε τον αδελφό του να ανασταίνεται από τους νεκρούς. Είναι αξιοσημείωτο ότι επιλέγει την ανάσταση ενός πολύ κοντινού του προσώπου, του αδελφού του, αντί για κάποιον άλλον, πράγμα που ενισχύει ακόμα περισσότερο το βάθος των συναισθημάτων του. Ο θάνατος του αδελφού του προφανώς τον είχε βυθίσει σε βαθιά θλίψη, και μόνο ένα τόσο θαυματουργό γεγονός, όπως η ανάσταση, θα μπορούσε να μετατρέψει αυτή τη θλίψη σε βαθιά ανακούφιση και χαρά. Με βάση τα παραπάνω προκύπτει πως ο συντάκτης της επιστολής συνδέει το γεγονός της ανάστασης ενός νεκρού τα αισθήματα χαράς που προέρχονται από την καλή υγεία. Αυτή η σύνδεση υποδηλώνει ότι ο θάνατος για τους Χριστιανούς του 6^{ου} αιώνα μ.Χ. δεν αποτελούσε το τελικό στάδιο ενός ανθρώπου αλλά μια παροδική κατάσταση που μπορούσε να ανατραπεί. Η πίστη τους στην αιώνια ζωή και στην ανάσταση ενίσχυε την ελπίδα τους προσφέροντάς τους παρηγοριά και αισθήματα ανακούφισης. Εξάλλου, οι χριστιανοί θεωρούσαν ότι το σώμα "κοιμάται" ή βρίσκεται στον τάφο περιμένοντας την ημέρα της ανάστασης²⁶¹. Αυτή η προσμονή μάλιστα αποτυπωνόταν και στην πρακτική της τοποθέτησης της πλειοψηφίας των πρώτων χριστιανικών τάφων σε άξονα ανατολής -δύσης με τα κεφάλια των νεκρών προς τη δύση, ώστε να βλέπουν προς την ανατολή²⁶², αντικρίζοντας τον Χριστό την ημέρα της ανάστασης. Έτσι λοιπόν, ο παραλληλισμός της χαράς για την υγεία του κόμη με την ανάσταση από τους νεκρούς αποκτά νόημα, καθώς η ανάσταση αντιπροσωπεύει την απόλυτη υπέρβαση στη θλίψη που επιφέρει ο θάνατος.

²⁶¹ Bowen, *Some Observations* 170.

²⁶² South, *Roman and Early Byzantine Burials* 8.

Συμπεράσματα

Από την ανάλυση των πατύρων που προηγήθηκαν διαπιστώνουμε πως ο θάνατος αποτέλεσε κεντρικό θέμα για την ιδιωτική αλληλογραφία. Δεδομένου του πολυδιάστατου χαρακτήρα του, οι επιστολογράφοι τον ανέδειξαν από διαφορετικές οπτικές, αναλόγως κάθε φορά του σκοπού τους, από μια απλή ανακοίνωση θανάτου μέχρι τις πεποιθήσεις τους για την μεταθανάτια ζωή και το επέκεινα του τάφου. Η ποικιλόμορφη λοιπόν αξιοποίησή του στην επιστολογραφία αντικατοπτρίζει τη στάση των ανθρώπων της ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου απέναντι σ' αυτόν.

Η ανακοίνωση του θανάτου ενός ανθρώπου δεν αποτελεί πάντα το κύριο θέμα μιας ιδιωτικής επιστολής αλλά μπορεί να το συνοδεύει. Αναλόγως λοιπόν της θέσης που έχει, διατυπώνεται από τους συντάκτες με διαφορετικό τρόπο. Συγκεκριμένα, στην περίπτωση που αποτελεί το βασικό θέμα, δίνονται και περισσότερες λεπτομέρειες για το γεγονός αυτό, όπως η αιτία που το προκάλεσε, η ημερομηνία του θανάτου, το όνομα του εκλιπόντος και η σχέση του εκλιπόντα με τον παραλήπτη, που μπορεί να είναι είτε συγγενική είτε φιλική. Μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις η αναφορά στον νεκρό συνοδεύεται και από επίθετα που σημασιολογικά μετριάζουν τη θλίψη που μπορεί να προκαλέσει η απώλεια, όπως εύμοιρος και ταλαίπωρος. Προς την κατεύθυνση αυτή αποβλέπει και η αναφορά από τους συντάκτες πως ήδη έχουν χάσει τη ζωή τους αρκετοί άνθρωποι, πριν προβούν στην γνωστοποίησή του θανάτου κάποιου προσώπου. Στην περίπτωση που η ανακοίνωση αποτελεί δευτερεύον θέμα, εκεί οι συντάκτες περιορίζονται στο να αναφέρουν απλά το γεγονός, χωρίς να υπεισέλθουν σε πολλές λεπτομέρειες σχετικά με αυτό, θυμίζοντας ως προς το ύφος και το περιεχόμενο τις δηλώσεις θανάτου προς τις αρχές.

Ο θάνατος ενός ανθρώπου αποτελεί διαχρονικά ένα επώδυνο γεγονός για τους συγγενείς και τους φίλους του. Η απώλεια ενός παιδιού, όμως, βιώνεται με ιδιαίτερη οδύνη από τους γονείς, οι οποίοι συχνά δυσκολεύονται να διαχειριστούν την κατάσταση, περνώντας από έντονες ψυχολογικές δοκιμασίες. Μάλιστα το πένθος ήταν εντονότερο, όταν επρόκειτο για την απώλεια παιδιών μεγαλύτερης ηλικίας από τη βρεφική, δεδομένης της υψηλής θνησιμότητας, που καθιστούσε τον θάνατο των βρεφών συνηθισμένο για την εποχή φαινόμενο.

Εκτός όμως από τον θάνατο ως τετελεσμένο γεγονός, βλέπουμε και μία διαφορετική μεταχείρισή του από τους συντάκτες των επιστολών. Πρόκειται για τις

περιπτώσεις εκείνες στις οποίες αξιοποιείται ως μέσο ψυχολογικής πίεσης στον παραλήπτη, έτσι ώστε να ικανοποιήσει το αίτημα που διατυπώνει ο συντάκτης. Η ικανοποίηση των αιτημάτων σ' αυτές της επιστολές αποκτά τον χαρακτήρα του κατεπείγοντος, καθώς η οποιαδήποτε καθυστέρηση στην εκπλήρωση του αιτήματος μπορεί να επιφέρει τον θάνατο στον ίδιο τον συντάκτη.

Η ανακοίνωση επίσης του θανάτου ενός προσώπου είτε ως τετελεσμένο γεγονός είτε ως επερχόμενο γίνεται με τα ρήματα *ἀποθνήσκω* και *τελευτῶ*. Το πρώτο στις επιστολές που εξετάζουμε επιλέγεται κυρίως για να δηλωθεί το ενδεχόμενο του επικείμενου θανάτου που αφορά τον ίδιο τον συντάκτη, ενώ το δεύτερο αναφέρεται κυρίως στον θάνατο ενός τρίτου προσώπου. Η επιλογή μάλιστα του ρήματος *ἀποθνήσκω* φαίνεται να υποδηλώνει μια εγγύτητα και αμεσότητα με το ίδιο το γεγονός σε αντίθεση με το *τελευτῶ*, το οποίο φέρει μια πιο επίσημη χροιά. Έτσι, ανάλογα με το ρήμα που θα επιλέξει ο αποστολέας καθορίζεται και ο τρόπος με τον οποίο θα αναφερθεί στον θάνατο.

Οι άνθρωποι της ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου βρίσκονταν συχνά αντιμέτωποι με μολυσματικές ασθένειες, επιδημίες και λοιμούς που απειλούσαν διαρκώς τη ζωή τους και συνδέονταν με τη γενικότερη μείωση του πληθυσμού. Στις ιδιωτικές επιστολές οι λοιμικές ασθένειες είτε αναφέρονται είτε περιγράφεται η κατάσταση που επικρατούσε με τη χρήση της λέξης *θνήσις*, δηλαδή θανατικό. Ο κίνδυνος του θανάτου ήταν λοιπόν ορατός, καθώς δεν υπήρχε η απαιτούμενη ανοσία για τον πληθυσμό ώστε να προστατευτεί. Μέσα από τις ιδιωτικές επιστολές οι συντάκτες εξέφραζαν την ανησυχία τους γι' αυτές τις καταστάσεις, καθώς πολλοί ήταν εκείνοι που αφενός έχασαν τη ζωή τους και αφετέρου αρκετοί που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τον τόπο κατοικίας τους και να εγκατασταθούν σε πιο ασφαλείς περιοχές. Οι συνθήκες λοιπόν αυτές αποκάλυπταν το εφήμερο της ανθρώπινης ζωής και την αποδοχή του θανάτου ως αναπόσπαστο κομμάτι της ανθρώπινης ύπαρξης.

Πέραν όμως αυτών, υπήρχαν και κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες που μπορεί να οδηγούσαν στον θάνατο με χαρακτηριστική την περίπτωση της έκθεσης των βρεφών. Οι οικονομικές δυσκολίες της οικογένειας πολλές φορές υποχρέωναν τους γονείς να προχωρήσουν στην έκθεση των νεογέννητων παιδιών τους, και μάλιστα των κοριτσιών, με ιδιαίτερη μάλιστα απάθεια. Το ότι επιλέγονταν τα θηλυκά βρέφη αναδεικνύει πόσο υποτιμητικά αντιμετώπιζαν το γυναικείο φύλο και αντανάκλα τις κοινωνικές και ηθικές αξίες της εποχής. Στην περίπτωση αυτή ο θάνατος

ερμηνευόταν ως λύτρωση για τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας που θεωρούσαν ως πρόσθετο βάρος για την οικογένεια τη γέννηση ενός θηλυκού βρέφους.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο θάνατος είναι ένα πολυδιάστατο θέμα. Οι ιδιωτικές επιστολές μας αποκαλύπτουν πέραν των άλλων πτυχών, τις οικονομικές αλλά και τις νομικές διαστάσεις του. Πολλές φορές ο θάνατος ενός προσώπου απαιτούσε την τακτοποίηση των οικονομικών υποχρεώσεων, όπως τα έξοδα για την ταρίχευση, την ταφή και την αμοιβές των ανθρώπων που αναλάμβαναν αυτήν την διαδικασία. Τα έξοδα αυτά συνήθως βάρυναν τα συγγενικά πρόσωπα του άμεσου οικογενειακού περιβάλλοντος. Ωστόσο, δεν εξέλειπαν και εκείνες οι περιπτώσεις των συγγενών που αδιαφορούσαν γι' αυτές τους τις υποχρεώσεις, καθυστερούσαν στην διευθέτησή τους και το ενδιαφέρον του επικεντρωνόταν μόνο στην παρουσία του εκλιπόντος.

Ο θάνατος ενός προσώπου ταυτόχρονα ενεργοποιούσε διαδικασίες, όπως το άνοιγμα της διαθήκης και την κατανομή της περιουσίας του. Όμως στην επιστολογραφία παρουσιάζονται και περιπτώσεις στις οποίες παρακάμπτονταν οι θρησκευτικές υποχρεώσεις και η απόδοση τιμής στον νεκρό και το ενδιαφέρον των συγγενικών προσώπων επικεντρωνόταν στο θέμα της κληρονομιάς. Φυσικά, δεν απουσίαζαν πολλές φορές και οι συγκρούσεις ανάμεσα στους διεκδικητές της περιουσίας του αποθανόντος κλονίζοντας έτσι την οικογενειακή συνοχή. Αξίζει επίσης να τονιστεί πως στα κείμενα που μελετήθηκαν εγείρονται και περαιτέρω νομικά ζητήματα που σχετίζονταν με την προστασία των γυναικών που είχαν χάσει τον προστάτη τους καθώς και περιπτώσεις περιστατικών δολοφονίας δούλων, για τις οποίες όμως δεν προβλεπόταν σοβαρές ποινικές κυρώσεις για τον δράστη. Συνεπώς, οι ιδιωτικές επιστολές αποκαλύπτουν πως ο θάνατος αποτελούσε ένα γεγονός οικονομικών και νομικών διεργασιών που επηρέαζαν άμεσα τις οικογενειακές και κοινωνικές σχέσεις και αντανακλούσαν τις πεποιθήσεις της εποχής.

Ένα μέρος των πεποιθήσεων για τον θάνατο αναδεικνύεται και από τις παραμυθητικές επιστολές, καθώς αυτές αποτυπώνουν τις οικογενειακές και φιλικές σχέσεις των ανθρώπων που είναι καθοριστικές για την αντιμετώπιση της θλίψης που προκύπτει από την απώλεια ενός ανθρώπου. Πολλές φορές οι συντάκτες τους αποφεύγουν την άμεση αναφορά στον θάνατο χρησιμοποιώντας ευφημιστικά άλλες λέξεις ή φράσεις ώστε να απαλύνουν τον πόνο του παραλήπτη. Μάλιστα, τα πρόσωπα που επιβαρύνονται περισσότερο συναισθηματικά είναι αυτά των γυναικών, και κυρίως των μητέρων, λόγω της απώλειας των παιδιών τους. Οι επιστολογράφοι

πολλές φορές επιδιώκουν να συνδεθούν συναισθηματικά με τους παραλήπτες, τονίζοντας σε πολλές περιπτώσεις την κοινή εμπειρία της απώλειας, και αποβλέπουν στο να κάνουν ορατή την αίσθηση της συλλογικότητας στο πένθος που βιώνεται. Προς αυτή την κατεύθυνση επιστρατεύονται σε ορισμένες περιπτώσεις από τους συντάκτες και τα παιδιά που βρίσκονται στη ζωή, ως πηγή άντλησης δύναμης και αισιοδοξίας για όσους βιώνουν το πένθος.

Μολονότι ο θάνατος είναι οδυνηρός για τα συγγενικά και φιλικά πρόσωπα, μέσα από τις επιστολές τονίζεται ότι είναι ένα αναπότρεπτο γεγονός που έχει καθολική διάσταση. Πρόκειται δηλαδή για ένα κοινό βίωμα που όλοι οι άνθρωποι θα έχουν σε κάποια στιγμή της ζωής τους. Δεδομένης αυτής της κατάστασης, επιχειρείται η προσπάθεια ώστε ο άνθρωπος να αποδεχτεί τη θνητότητά του και να μπορέσει να συνυπάρξει μ' αυτή. Προς αυτή την κατεύθυνση αποβλέπει και η ένταξη του θανάτου σε θρησκευτικό πλαίσιο. Μάλιστα αυτό παρουσιάζεται συχνότερα με την επίδραση του χριστιανισμού από τον 3^ο αιώνα μ.Χ. και εξής. Η αναφορά στον θεό και τη μεταθανάτια ζωή συμβάλλουν στη συναισθηματική υποστήριξη όσων βιώνουν την ανθρώπινη απώλεια. Από την άλλη, η ανάγκη αποδοχής της ανθρώπινης θνητότητας δικαιολογεί και την περιγραφή των συντακτών των επιστολών των δύσκολων συνθηκών ζωής που επικρατούσαν. Ο θάνατος στις περιπτώσεις αυτές θα μπορούσε να θεωρηθεί ως λύτρωση από τα βάσανα της ζωής. Πέραν αυτών, χρειάζεται να αναφερθεί και η μνήμη του εκλιπόντος ως ένα ακόμη μέσο που επιστρατεύεται για παρηγορητικούς σκοπούς. Οι πράξεις του θανόντος μπορούν να παραμένουν χαραγμένες στη μνήμη των δικών του ανθρώπων διατηρώντας τον έτσι ζωντανό.

Αξίζει επίσης να τονιστεί ότι η συναισθηματική διάσταση του πένθους δεν υπόκειται σε αυστηρά χρονικά πλαίσια. Οι πενθούντες μπορούν να βιώνουν την απώλεια προσφιλών τους προσώπων χωρίς χρονικούς περιορισμούς. Ταυτόχρονα, οι εξωτερικές εκδηλώσεις του πένθους, όπως η αποχή από το λούσιμο κ.ά., ερμηνεύονται ως πράξεις σύνδεσης με τον νεκρό και σεβασμού προς αυτόν. Επιπλέον, η περίοδος του πένθους μπορεί να επηρεάζει τις επαγγελματικές υποχρεώσεις των ανθρώπων αλλά και να έχει αντίκτυπο στις επαγγελματικές σχέσεις.

Σε ό,τι αφορά στις ταφικές πρακτικές, όπως αυτές φωτίζονται στις ιδιωτικές επιστολές, διαπιστώνουμε πως η μουμιοποίηση παραμένει ως πρακτική και μετά την επικράτηση του χριστιανισμού, καθώς συνδεόταν με τη διατήρηση της ατομικής ταυτότητας του εκλιπόντος και στην μεταθανάτια ζωή. Εκτός από το τελετουργικό μέρος, υπήρχε και το πρακτικό που αφορούσε την ιδιαίτερη φροντίδα του νεκρού με

τη χρήση διάφορων υλικών, όπως λινών υφασμάτων και φαρμάκων για την ταρίχευση, φερέτρων κ.ά. Μάλιστα υπήρχαν και επαγγελματικές ομάδες νεκροτάφων, οι οποίες αναλάμβαναν επί πληρωμή όλο το πρακτικό μέρος, από την προετοιμασία μέχρι την ταφή. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις υπήρχε και η μέριμνα για τη μεταφορά της σορού είτε με πλοιάρια είτε με ζώα στον τόπο καταγωγής και ταφής του νεκρού. Η σωστή λοιπόν μεταχείριση των νεκρών και η ανάθεση των ταφικών πρακτικών του σε επαγγελματίες νεκροτάφους αποτελούσε βασική υποχρέωση της οικογένειας του εκλιπόντος και των συγγενών του. Η ολοκλήρωση της ταφής συνιστούσε ταυτόχρονα και κοινωνική ευθύνη απέναντι στους ίδιους τους νεκρούς, καθώς οποιαδήποτε παρέκκλιση από τις προβλεπόμενες πρακτικές σήμαινε προσβολή της μνήμης και της αξιοπρέπειας του θανόντος. Εξάλλου, σε περιπτώσεις που δεν τηρήθηκαν τα καθιερωμένα ήθη αναφορικά με το θέμα της ταφής, βλέπουμε να επιχειρείται και επανάληψη αυτής της διαδικασίας. Συνολικά, οι ταφικές πρακτικές αποκαλύπτουν την ιδιαίτερη μέριμνα των ανθρώπων για τους νεκρούς τους. Παράλληλα, αποτυπώνουν την ιδιαίτερη τιμή και τον σεβασμό τους απέναντι στους εκλιπόντες και διαιώνίζουν τη μνήμη τους, εξασφαλίζοντας τη διατήρηση της σχέσης τους και την αίσθηση της αιωνιότητας.

Μια νέα διάσταση στο θέμα του θανάτου και της μετά θάνατον ζωής δόθηκε με τη διάδοση του χριστιανισμού και η καθιέρωσή του ως θρησκεία. Όπως προκύπτει από τις επιστολές που εξετάσαμε, ο θάνατος υπό το πρίσμα του χριστιανισμού παύει να οδηγεί στο τέλος της ανθρώπινης φύσης αλλά γίνεται το πέρασμα σε μια νέα ζωή. Γι' αυτό και τα αρνητικά συναισθήματα, όπως της έντονης θλίψης, της απογοήτευσης και της απόγνωσης δεν έχουν την ίδια ένταση με το παρελθόν ή απουσιάζουν εντελώς από τη βίωση του θανάτου ενός προσώπου. Το μήνυμα της νέας θρησκείας είναι η πίστη στην σωματική ανάσταση των νεκρών και στην αιώνια ζωή με τον Χριστό, νοσηματοδοτώντας έτσι τον ίδιο τον θάνατο και παράλληλα τροφοδοτώντας την ελπίδα των ανθρώπων για το επέκεινα του τάφου. Αυτή η μάλιστα η διάσταση του θανάτου έρχεται να επικυρωθεί και με το ότι η ημέρα του θανάτου του κάθε πιστού είναι ημέρα γέννησής του στην αιωνιότητα και έναρξης της πορείας του προς τον Χριστό. Ο θάνατος λοιπόν σ' αυτή του την οπτική καθίσταται ένα γεγονός χαράς, παρά λύπης και οδύνης. Επισημαίνεται ακόμη πως αποτελεί μια αναπόφευκτη πραγματικότητα που αφορά όλους τους ανθρώπους που συνδέεται αποκλειστικά με την διάπραξη της αμαρτίας. Γι' αυτό καλούνται οι πιστοί να δοξολογούν τον Θεό και να αποδέχονται την παντοδυναμία του, διότι εκείνος ως φιλόανθρωπος μπορεί να τους

παρηγορήσει με την αγάπη του, όταν έρχονται αντιμέτωποι με τον ίδιο τον θάνατο και τα δαιμονικά πνεύματα. Τέλος, τονίζεται στις χριστιανικές επιστολές και το θέμα της θεϊκής δικαιοσύνης, καθώς οι ψυχές των αποθανόντων επρόκειτο να κριθούν μετά τον σωματικό θάνατο και αν είναι δίκαιες να βρουν ανάπαυση στον Παράδεισο μαζί με τον Χριστό.

Οι ιδιωτικές λοιπόν επιστολές αποδεικνύονται πολύτιμες πηγές, οι οποίες μας βοηθούν να κατανοήσουμε την θεώρηση του θανάτου από τον 1ο αιώνα π.Χ. έως τον 7ο αιώνα μ.Χ. για τους τους ανθρώπους της περιόδου αυτής. Αναδεικνύουν ότι πρόκειται για ένα σύνθετο γεγονός που καλούνται να το διαχειριστούν σύμφωνα με τις κοινωνικές επιταγές της εποχής τους και με τις προσωπικές τους αξίες, αντιλήψεις και συναισθήματα.

Κατάλογος επιστολών

Η ανακοίνωση του θανάτου στις ιδιωτικές επιστολές

P. Fouad I 75

PSI III 211

P.Giss. I 17

PSI III 177

PSI X 1161

Οι αιτίες του θανάτου στις ιδιωτικές επιστολές

O. Florida VII

P. Mich. VIII 510

SPP XXII 33

P. Oxy. IV 744

Οι οικονομικές και νομικές προεκτάσεις του θανάτου στις ιδιωτικές επιστολές

P. Nokr. XXVIII

P.Wisc. II 74

P.Mich. VIII 475

P. Oxy. LIX 3998

P. Oxy. VI 928

P. Mich. VIII 473

Θάνατος και συναισθήματα στις ιδιωτικές επιστολές

SB XIV 11646

BGU III 801

P. Oxy. I 115

P. Hamb. IV 254

P. Ross. Georg. III 2

P.Oxy. LV 3819

SB XII 10840

P.Wisc. II 84

SB XVIII 13946

P.Oxy. III 528

P. Brem. XV

PSI XII 1248

SB XVIII 13613

Ταφικές πρακτικές και υλικές διαστάσεις του θανάτου στις ιδιωτικές επιστολές

P. Giss. I 68

P. Haun. II 17

W.Chr.499

P. Nokr. 28

P. Petaus 28

P. Princ. III 166

P. Meyer 24

Ο θάνατος στις χριστιανικές ιδιωτικές επιστολές

P. Ant. III 198

P. Princ. II 102

CPR XXV 21

P.Oxy.XVI 1874

SB XXIV 16218

P. Ant. II 94

Βιβλιογραφία

- Ascough-Gousopoulos, *Hope for the Hopeless* = S. R. Ascough - C. Gousopoulos (2024), «Hope for the Hopeless (1 Thess 4:13): Imagining Death in the Papyri», στο: C. M. Kreinecker - J. S. Kloppenborg - J. R. Harrison, *Everyday Life in Graeco-Roman Times*, Vol. 16, (2024):147-164.
- Anderson, *A Part of the Family* = B.D. Anderson, *A Part of the Family: Funerary Preparations for Children and Adolescents in Late Ptolemaic and Roman Egypt*, Memphis 2021.
- Bagnall-Cribiore, *Women's Letters* = R. S. Bagnall- R.Cribiore, *Women's Letters from Ancient Egypt:300 BC-AD 800*, Michigan 2006.
- Bagnall, *Egypt in Late Antiquity* = R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, Princeton 1993.
- Bagnall, *The Florida Ostraka* = R. S. Bagnall, *The Florida Ostraka (O. Florida): Documents from the Roman Army in Upper Egypt*, (No. 7), North Carolina 1976.
- Bagnall, *Missing Females* = R. S. Bagnall, «Missing Females in Roman Egypt», *Scripta Classica Israelica* 16, (1997): 121–138.
- Bagnall, *The Undertakers* = R. S. Bagnall, *The Undertakers of the Great Oasis*, London 2017.
- Barns, *The Antinoopolis Papyri* = J. W. B. Barns - H. Zilliacus, *The Antinoopolis Papyri*, London 1967.
- Bataille, *Les Memnonia* = A. Bataille, *Les Memnonia: Recherches de Papyrologie et d'épigraphie Grecques Sur La Nécropole de La Thèbes d'Égypte Aux Époques Hellénistique et Romaine*, Caïre 1952.
- Birley, *Hadrian* = A.R. Birley, «Hadrian to the Antonines», στο: A. K. Bowman- P. Garnsey-D. Rathbone, *The Cambridge ancient history*, Vol. 11, Cambridge 1982, 132-194.
- Blumell, *Lettered Christians* = L. H. Blumell, *Lettered Christians: Christians, letters, and late antique Oxyrhynchus*, Leiden- Boston 2012.
- Boutsikas, *The Role of Darkness* = E. Boutsikas, *The role of darkness in ancient Greek religion and religious practice*, Vol. 1, Oxford 2017.
- Bowen, *Some Observations* = G. E. Bowen, «Some observations on Christian burial

- practices at Kellis», στο: G. E. Bowen- C. A. Hope, (2004). *The Oasis Papers 3: Proceedings of the Third International Conference of the Dakhleh Oasis Project*, Oxford 2004, 167-182.
- Burnet, *L'Égypte Ancienne* = R. Burnet, *L'Égypte ancienne à travers les papyrus, Vie quotidienne*, Paris 2003.
- Bradshaw, *Patristic Views* = D. Bradshaw, «Patristic Views on Why There Is No Repentance after Death», στο: A. Usacheva - J. Ulrich - S. Bhayro, *The Unity of Body and Soul in Patristic and Byzantine Thought*, Vol. 1, Paderborn, Deutschland 2020, 192-212.
- Bülow-Jacobsen, *Letters and Mummy Labels* = A. Bülow-Jacobsen, *Letters and Mummy Labels from Roman Egypt*, Vol. 29, Bonn 1981.
- Casanova, *Epidemie e Fame* = G. Casanova, «Epidemie e fame nella documentazione greca d'Egitto», *Aegyptus* 64, (1984):163-201.
- Chapa, *Letters of Condolence* = J. Chapa, *Letters of Condolence in Greek Papyri*, Firenze 1998.
- Chapa, *More in Mummification?* = J. Chapa, «More in Mummification?: P. Mich. Inv. 3724 Revised», Copenhagen 1994, 525-533.
- Constas, *To Sleep* = N. Constas, «To Sleep, Perchance to Dream: The Middle State of Souls in Patristic and Byzantine Literature», *Dumbarton Oaks Papers*, 55, (2001): 91-124.
- Choat, *Belief and Cult* = M. Choat, *Belief and cult in fourth-century papyri*, Belgium 2006.
- Chrysanthou - Papathomas, *Zur Terminologie Des Sterbens* = C. S. Chrysanthou- A. Papathomas, «Zur Terminologie des Sterbens. Ausdrucksweisen über Tod und Sterben in den griechischen dokumentarischen Papyri», *Tyche* 25, (2010): 1-21.
- Dasen, *Becoming Human* = V. Dasen, «Becoming Human: From the Embryo to the Newborn Child», στο: J. E. Baxter, *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*, 8.1, (2015): 17-39.
- Davies, *Death, Burial and Rebirth* = J. Davies, *Death, burial and rebirth in the religions of antiquity*, London 2013.

- Deissmann, *Light from the Ancient East* = A. Deissmann, *Light from the ancient East: The New Testament illustrated by recently discovered texts of the Graeco-Roman world*, Oregon 2004.
- Drobner, *Christian Philosophy* = H. R. Drobner, «Christian Philosophy» στο: S. A. Harvey-D. G. Hunter, *The Oxford handbook of early Christian studies*, Oxford 2008, 672-692.
- Dunand, *Between tradition and innovation* = F. Dunand, «Between tradition and innovation: Egyptian funerary practices in late antiquity», στο: R. S. Bagnall, *Egypt in the Byzantine World, 300-700*, Cambridge 2007, 163-186.
- Duncan-Jones, *The Impact of the Antonine Plague* = R. P. Duncan-Jones, «The impact of the Antonine plague», *Journal of Roman Archaeology*, 9, (1996):108-136.
- Eliade, *The Sacred and the Profane* = M. Eliade, «The Sacred and the Profane: The Nature of Religion», USA 1959.
- Frazer, *The fear of the dead* = J. G. Frazer, *The fear of the dead in primitive religion*, New York 1966.
- Frier, *Demography* = W. B. Frier «Demography», στο: A.K. Bowman- P. Garnsey- D. Rathbone, *The Cambridge Ancient History. XI: The High Empire, AD 70–192*, Cambridge 1982, 787-816.
- Grenfell-Hunt, *The Oxyrhynchus Papyri* = B. P. Grenfell- A. S. Hunt, *The Oxyrhynchus Papyri: Texts (845-1006)*, Vol. 6, London 1908.
- Harris, *The Theoretical Possibility of Extensive Infanticide* = W.V. Harris, «The theoretical possibility of extensive infanticide in the Graeco-Roman world», *The Classical Quarterly* 32.1, Great Britain 1982, 114-116.
- Head, *The Letters of Claudius Terentianus* = P. M. Head, «The letters of Claudius Terentianus and the New Testament: insights and observations on epistolary themes», *Tyndale bulletin* 65.2, (2014): 219-245.
- Hengstl-Wolff, *Griechische Papyri* = J. Hengstl - H. J. Wolff, *Griechische Papyri aus Ägypten als Zeugnisse des öffentlichen und privaten Lebens: griechisch-deutsch*, München 1978.
- Hopkins, *Brother-Sister Marriage* = K. Hopkins, «Brother-Sister Marriage in Roman Egypt», *Comparative Studies in Society and History* 22: (1980): 303–54.

- Horn, *Children and the experience of death* = C.Horn, «Children and the experience of death in Late Antiquity and the Byzantine world» στο: C. Laes- V. Vuolanto, *Children and Everyday Life in the Roman and Late Antique World*, London-New York 2017, 300-317.
- Hornblower - Spawforth - Eidinow, *The Oxford Classical Dictionary* = S. Hornblower - A. Spawforth - E. Eidinow, *The Oxford classical dictionary*, USA 2012.
- Hornung, *Fisch Und Vogel Zur Altägyptischen Sicht* = E. Hornung, «Fisch und Vogel: Zur altägyptischen Sicht des Menschen», *Lernort Gemeinde* 52, (1983): 455-496.
- Huys, *EΚΘΕΣΙΣ and ΑΠΟΘΕΣΙΣ* = M. Huys, «Έκθεσις and απόθεσις: the terminology of infant exposure in Greek Antiquity», *L'Antiquité classique* 58, (1989): 190-197.
- Θωμά, *Γυναίκες επιστολογράφοι* = M. Θωμά, *Γυναίκες επιστολογράφοι στους αρχαίους ελληνικούς παύρους*, Αθήνα 2020.
- Johnson, *Papyri in the Princeton University* = A. C. Johnson, *Papyri in the Princeton University Collections*, Vol. 3, Princeton 2017.
- Johnston, *Hilarion's letter to his wife* = J. J. Johnston, (2019), «Hilarion's letter to his wife, child exposure, and early Christianity» στο: C. A. Evans- J. J. Johnston, *Scribes and their remains*, London-New York 2019, 146-162.
- Joo, *A Christian theology* = T. L. Joo, *A christian theology of life and death*, 2020, 1-15.
- Kassel, *Untersuchungen* = R.Kassel, *Untersuchungen zur griechischen und römischen Konsolationsliteratur*, München 1958.
- Kornemann-Eger-Meyer, *Griechische Papyri* = E. Kornemann - O. Eger - P.M. Meyer, *Griechische Papyri im Museum des Oberhessischen Geschichtsvereins zu Giessen*, Vol. 1, Germany 1912.
- Kotsifou, *Being Unable to Come to You* = C. Kotsifou, «Being Unable to Come to You and Lament and Weep with You, Grief and Condolence Letters on Papyrus» στο: A. Chaniotis, *Unveiling Emotions*, Stuttgart 2012, 389-411.
- Kramer-Hagedorn, *Griechische Papyri* = B.Kramer-D.Hagedorn, *Griechische Papyri der Staats-und Universitätsbibliothek Hamburg (P. Hamb. IV)*, Vol. 4, Stuttgart -

Leipzig 1998.

Lacey, *Patria Potestas* = W. K. Lacey, «Patria potestas» στο: B. Rawson, *The family in ancient Rome: new perspectives*, Ithaca-New York 1986, 121-44.

Lattimore, *Themes in Greek and Latin Epitaphs* = R. A. Lattimore, *Themes in Greek and Latin epitaphs*, Urbana-Illinois 1934.

Liddell H. G. & R. Scott, *A Greek-English Lexicon = LSJ*, rev. and augm. throughout by Sir H. S. Jones et al., Oxford 1940.⁹

Lucas, *Ancient Egyptian Materials* = A. Lucas, *Ancient Egyptian materials*, London 1926.

Marinis, *Death and the Afterlife* = V. Marinis, *Death and the afterlife in Byzantium: the fate of the soul in theology, liturgy and art*, Cambridge 2016.

Meyer, *Griechische Texte* = P. M. Meyer, *Griechische texte aus Ägypten*, Vol. 1, Weidmann- Berlin 1916.

Montevecchi, *Ricerche Di Sociologia* = O. Montevecchi, «Ricerche di sociologia nei documenti dell'Egitto greco-romano: I-I testamenti», *Aegyptus* 15.1/2 (1935): 67-121.

Naldini, *Il Cristianesimo* = M. Naldini, *Il cristianesimo in Egitto: Lettere Private Nei Papii Dei Secoli II-IV*, Firenze 1968.

Nowak, *Wills in the Roman Empire* = M. Nowak, *Wills in the Roman empire: a documentary approach*, Vol. 23, Warsaw 2015.

Παπαθωμάς, *Εισαγωγή στην Παπυρολογία*³ = Α. Παπαθωμάς, *Εισαγωγή στην παπυρολογία*,³ Αθήνα 2016.

Papathomas, *Ein Neues Zeugnis* = A. Papathomas, «Ein neues Zeugnis frühchristlicher griechischer Kondolenzepistolographie», *Tyche* 13, (1998): 195-207.

Papathomas-Thoma, *The Use of Threat* = A. Papathomas- M. Thoma, «The Use of Threat as a Rhetorical Strategy in Women's Papyrus Letters», *Tyche* 36, (2021): 163-176.

Parreu, *Diodoro de Sicilia* = F. Parreu, *Diodoro de Sicilia*. Biblioteca Histórica (libros I-III), Madrid 2001.

Rea, *A Letter of Condolence* = J. R. Rea, «A Letter of Condolence: CPR VI 81

- Revised», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 62, (1986): 75-78.
- Riggs, *Tradition and Innovation* = C. Riggs, (2010), «Tradition and Innovation in the Burial Practices in Roman Egypt», στο: K. Lembke - M. Minas-Nerpel - S. Pfeiffer, *Tradition and Transformation. Egypt under Roman Rule: Proceedings of the International Conference, Hildesheim, Roemer- and Pelizaeus-Museum, 3–6 July 2008*, Vol. 59, Leiden-Boston 2010: 343-356.
- Riggs, *Funerary Rituals* = C. Riggs, «Funerary rituals (Ptolemaic and Roman periods)», *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, 1.1, Los Angeles 2010.
- Riggs, *The Beautiful Burial in Roman Egypt* = C. Riggs, *The beautiful burial in Roman Egypt: art, identity, and funerary religion*, Oxford 2006.
- Roberts, *An Army Doctor* = C. H. Roberts, *An army doctor in Alexandria*, Wiesbaden 1950.
- Roth, *The Social Aspects of Death* = A. M. Roth, *The social aspects of death, Mummies and Magic: The funerary arts of ancient Egypt*, Boston 1988, 52–59.
- Rowlandson, *Women and Society* = J. Rowlandson, *Women and society in Greek and Roman Egypt: A sourcebook*, Cambridge 1998.
- Scheidel, *The Death Declarations 65* = W. Scheidel, «The death declarations of Roman Egypt: a re-appraisal», *The Bulletin of the American Society of Papyrologists*, 36 (1/4), (1999): 53–70.
- Scott-Moncrieff, *Paganism and Christianity* = P. D. Scott-Moncrieff, *Paganism and Christianity in Egypt*, Cambridge 2012.
- Shelton, *As the Romans did* = J. A. Shelton, *As the Romans did: A source book in Roman social history*, Oxford 1998.
- Sijpesteijn, *A Happy Family?* = P. J. Sijpesteijn, «A Happy Family?», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, ZPE 21 (1976): 169–81.
- South, *Roman and Early Byzantine Burials* = K. H. South, *Roman and Early Byzantine Burials at Fag el-Gamus, Egypt: A Reassessment of the Case for Religious Affiliation*, 2012.
- Spicq, *Notes de Lexicographie* = C. Spicq, *Notes de lexicographie néo-testamentaire: Supplément*, Vol. 22, Zurich 1982.
- Strassi, *In Margine all'archivio di Tiberianus* = S. Strassi, «In margine all'archivio di

- Tiberianus e Terentianus: P. Mich. VIII 510», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 148, (2004): 225-234.
- Strassi, *L'archivio di Claudius Tiberianus* = S. Strassi, *L'archivio di Claudius Tiberianus da Karanis*, Berlin-New York 2008.
- Strubbe, *Epigrams and Consolation Decrees* = J. H. Strubbe, «Epigrams and consolation decrees for deceased youths», *L'Antiquité classique* 67, (1998): 45–75.
- Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt* = R. Taubenschlag, *The law of Greco-Roman Egypt in the light of the papyri: 332 B.C.-640 A.D.*, Warsava 1955.
- Toynbee, *The Development of the Early Christian Concept of Death* = J. M. C. Toynbee, «The Development of the Early Christian Concept of Death and Burial Rites from Greco-Roman Culture», 1-19.
- Theodorides, *The concept of law* = A. Theodorides, «The concept of law in ancient Egypt», στο: J.R. Harris, *The Legacy of Egypt*², Oxford 1971, 291-322.
- Thoma, *The law of succession* = M. Thoma, «The law of succession in Roman Egypt: Siblings and non siblings disputes over inheritance» Barcelona 2019, 475-483.
- Trapp, *Greek and Latin Letters* = M. Trapp, *Greek and Latin letters: An anthology with translation*, Cambridge 2003.
- Vitelli, *Papiri Greci* = G. Vitelli- M. Norsa- G. Bastianini-V. Bartoletti, *Papiri Greci e Latini* (Vol. 5), Firenze 1917.
- West, *Whose Baby?* = S. West, «Whose baby? A note on P. Oxy. 744», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 121 (1998): 167-172.
- White, *Ancient Letters* = J. L. White, *Light From Ancient Letters*, Philadelphia 1986.
- Wilcken, *Die Bremer Papyri* = U. Wilcken, *Die Bremer Papyri* (No. 2), Berlin 1936.
- Young-Parkes-Laungani, *Death and Bereavement* = B. Young - C. M. Parkes - P. Laungani, *Death and Bereavement across Cultures*, Routledge, London 1997, 191–205.
- Youtie - Winter, *Papyri and Ostraca* = H. C. Youtie - J.G. Winter, *Papyri and Ostraca from Karanis: 2 Series*, Michigan 1951.

Ιστοσελίδες

<https://www.trismegistos.org>.

<https://papyri.info>.

<https://www.année-philologique.com/>.

<https://aquila.zaw.uni-heidelberg.de/>.

<https://www.jstor.org/>.

<https://www.academia.edu/>

<https://stephanus.tlg.uci.edu/>.

<https://lsj.gr>

.